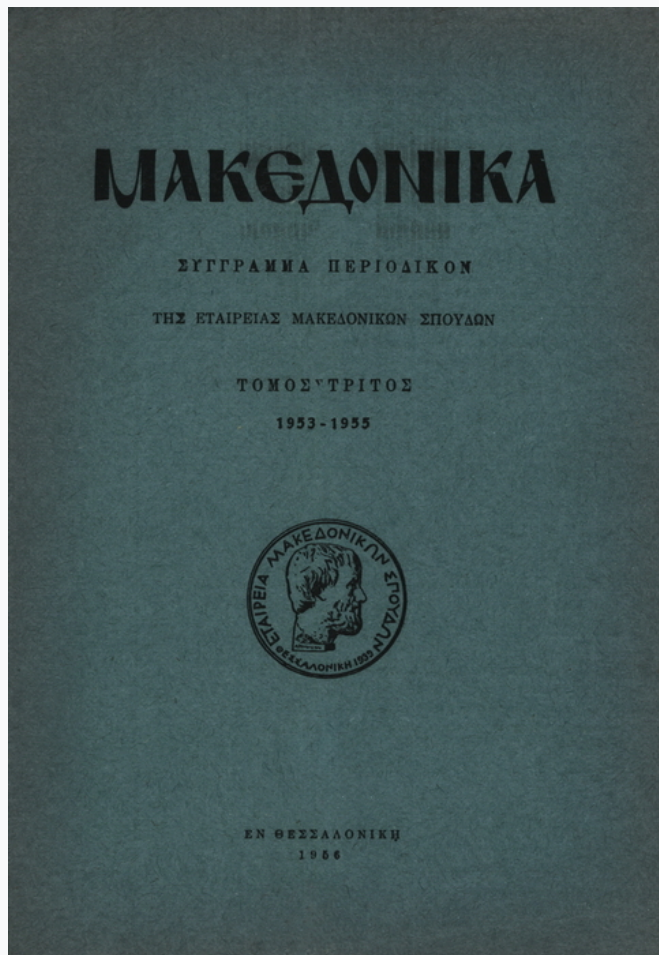

Μακεδονικά

Τόμ. 3 (1956)

Η Αποκρία στο Βογατσικό

Κωνσταντίνος Τσούρκας, Στ. Π. Κυριακίδης

doi: [10.12681/makedonika.1112](https://doi.org/10.12681/makedonika.1112)

Copyright © 2015, Κωνσταντίνος Τσούρκας, Στ. Π. Κυριακίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσούρκας Κ., & Κυριακίδης Σ. Π. (1956). Η Αποκρία στο Βογατσικό. *Μακεδονικά*, 3, 382–402.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.1112>

Η ΑΠΟΚΡΙΑ ΣΤΟ ΒΟΓΑΤΣΙΚΟ

Τὴν Κυριακὴ τῆς Τυρινῆς πρῶτῃ πρῶτῃ οἱ νέοι τοῦ χωριοῦ ἀπὸ κάθε συνοικία χωριστὰ ξεκינוῦσαν μὲ τὰ ζῶα των γιὰ τὸ δάσος καὶ φόρτωναν κλαδιὰ δρυὸς μὲ τὰ φύλλα καὶ τὰ μετέφεραν στὶς πλατεῖες, ὅπου ἔστηναν ἓνα κορμὸν δέντρου (δρυός), ὕψους πέντε περίπου μέτρων, καὶ κατόπιν τὸν περιτύλιγαν μὲ τὰ κλαδιὰ, ποὺ εἶχαν φέρει, κατὰ στρώματα. Σὲ κάθε στρῶμα ἔστρωναν καὶ ἀρκετὰ ἄχυρα καὶ χόρτα, ὥσπου νὰ γίνουν πέντε ἕως ἑξ στρώματα, γιὰ νὰ σκεπαστῇ ὁ κορμὸς καλά. Ἔτσι σκέπαζαν τὸ δέντρο, τὸ δὲ πᾶχος μὲ τὰ διάφορα στρώματα ἔφθανε τὰ δυὸ μέτρα. Ἔως τὸ μεσημέρι ἔπρεπε νὰ εἶναι ὅλα ἔτοιμα. Ὑστερα ἔβαζαν φύλακες, γιὰ νὰ φυλάγουν τὸ δέντρο, μὴν ἔρθουν ἀπὸ ἄλλη συνοικία καὶ τοὺς τὸ κάψουν. Γιατὶ κάθε συνοικία θεωροῦσε κατόρθωμα νὰ βάλῃ φωτιά στὸ δέντρο ἄλλης συνοικίας. Γι' αὐτὸ φυλάγονταν αὐστηρὰ οἱ κλαδαριές. Ἔτσι λεγόταν τὸ δέντρο μὲ τὰ κλαδιὰ, καὶ κατόπι καὶ ἡ φωτιά. Ἀναφέρονται αἱματηρὲς συγκρούσεις μεταξὺ συνοικιῶν ἀπὸ τέτοιες ἀφορμές. Προστίθεται μάλιστα ὅτι στὶς συγκρούσεις αὐτὲς ἔπαιρναν μέρος κάποτε κάποτε καὶ γυναῖκες.

Προτοῦ ἀνάψουν τὰ κλαδιὰ, γύρω ἀπὸ τὸ δέντρο χόρευαν τὰ κορίτσια, ἄρχιζε δὲ ὁ χορὸς στὶς 5 τὸ ἀπόγευμα. Στὶς 9 τὸ βράδυ ἔβαζαν φωτιά καὶ τότε χόρευαν καὶ τὰ κορίτσια καὶ τὰ παλληκάρια καὶ τραγουδοῦσαν ἀποκριάτικα τραγούδια. Τὰ τραγούδια ἦταν πολλὰ, πάντοτε ὁμῶς ἄρχιζαν καὶ τελείωναν μὲ τὸ ἀκόλουθο τραγούδι, ποὺ χορεύονταν μὲ ἓνα τοπικὸ χορὸ.

*Ἔνας δέντρος φουντωτός,
φουντωτός, καμαρωτός,
στὴν κορφὴ ἔχε τὸ σταυρὸ
καὶ στὴ ρίζα κρυὸ νερό.
Πάει ἡ κόρη νὰ πιῇ νερὸ
κ' ἐκεῖ ἀποκοιμήθηκε.
Κι ἄγορος τὴν ἐξύπνησε.
«Σήκου, κόρη μ', ἀπ' αὐτοῦ,
σὲ γυρεύει ἡ μάνα σου.
— Τί μὲ θέλ' ἡ μάνα μου ;
Ἐγὼ ψωμί τὴν ζύμωσα,
ἐγὼ νερὸ τὴν ἔφερα,
ἐγὼ καὶ τὴν φουκάλησα.»*

Τὸ θέαμα γιὰ ἓνα χωριὸ ἦταν μεγαλοπρεπές. Κάθε συνοικία φωτιζόταν ἀπ’ τὸ καιόμενο δέντρο καὶ ἀνταγωνίζονταν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη στὸ γλέντι. Ὅταν πιά καίονταν τὰ κλαδιὰ καὶ ἔμενε τὸ δέντρο σὰν σκελετός, τὸ τραβοῦσαν καὶ ὕστερα οἱ νέοι πεδοῦσαν πάνω ἀπὸ τὰ καιόμενα λείψανα τῆς κλαδαριᾶς.¹ Γύρο παρακολουθοῦσαν γέροι, ἄντρες καὶ γυναῖκες, ἐνῶ οἱ νέοι συνέχιζαν καμμιὰ ὥρα τὸ πῆδημα πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά φωνάζοντας κάθε τόσο:

Ἐτοῦτα μετ’ ἐκεῖνα
στὴ θυγατέρα τοῦ (δεῖνα)

Ἀνέφεραν ὀνόματα γνωστῶν, ποὺ εἶχαν θυγατέρες, χωρὶς νὰ ὑπάρχει κίνδυνος νὰ παρεξηγηθοῦν. Ἦταν σὰ μιὰ βολιδοσκοπήσις· σὰν νὰ ἔκαναν προτάσεις γι’ ἀρραβῶνα. Καὶ ἂν μὲν ὁ νέος ἦταν συμπαθητικός, οἱ γονεῖς ἐδέχονταν μ’ εὐχαρίστησι τὸ πείραγμα καὶ τὴν ἐξεδήλωναν, ἂν ὄχι, ἔκαμναν πὼς δὲν πρόσεχαν.

Ὅταν ἔσβυνε ἡ φωτιά, σκόρπιζαν καὶ μαζεῦονταν τρεῖς τέσσαρες οἰκογένειες, γιὰ νὰ διασκεδάσουν. Ἐφερναν ὅλες τὰ φαγητὰ των καὶ συνέχιζαν τὴν οἰκογενειακὴ πλέον διασκέδασι.

Ἄμα τελείωνε τὸ δεῖπνον, ἔκαμναν τὸ χάσκα μὲ τὸ ἄβγὸ στὸν κλώστη τῆς πίττας. Ἐδεναν δηλαδὴ ἓνα ἄβγὸ βρασμένο καὶ ξεφλουδισμένο μὲ μιὰ κλωστή καὶ τὸ κρεμοῦσαν ἀπὸ τὴν ἄκρη τῆς βέργας, ποὺ πλάθουν τὰ φύλλα τῆς πίττας. Ὁ οἰκογενειάρχης ἔπαιρνε τὴ βέργα καὶ κουνοῦσε τὸ ἄβγὸ πρὸς τὸ στόμα τῶν ἄλλων καὶ αὐτοὶ προσπαθοῦσαν νὰ τὸ ἀρπάξουν μὲ τὸ στόμα χωρὶς νὰ βάλουν χέρι. Αὐτὸ ἔπρεπε νὰ γίνῃ, γιὰτὶ οἱ παλαιοὶ ἔλεγαν «Μὲ τὸ ἄβγὸ τὸ κλείνουμε τὸ στόμα καὶ μπαίνουμε στὴ Σαρακοστή καὶ μὲ τὸ ἄβγὸ τὸ ἀνοίγουμε στὴν Ἀνάστασι».

Ἀφ’ οὗ τελείωσε καὶ αὐτό, σκορποῦσαν, ἀφοῦ φιλοῦσαν τὸ χέρι τῶν μεγαλυτέρων, γιὰ νὰ συγχωρηθοῦν.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΚΑΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΕΘΙΜΟΥ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω περιγραφομένων ἐθίμων τὸ σπουδαιότατον εἶναι τὸ ἐθιμον τῆς πυρᾶς. Πυρραὶ ἀνάπτονται ἐν Ἑλλάδι εἰς διαφόρους ἐορτάς, ἀλλαχοῦ ἄλλας, ὥς π.χ. κατὰ τὰ Θεοφάνεια, τὴν ἐορτὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (25ην Μαρτίου), τοῦ Πάσχα, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (23ην Ἀπριλίου), τοῦ Γενεθλίου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (24ην Ἰουνίου), τοῦ Προφήτου Ἠλία (20ην Ἰουλίου), τὴν 31ην Ἰουλίου ἢ τὴν 1ην Αὐγούστου, τῆς ἀποκεφαλίσσεως τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου (29ην Αὐγούστου), τὴν παραμο-

¹ Καμμιὰ φορὰ τὴ λέγαν καὶ κλειδαριά.

νήν τῶν Χριστουγέννων (23ην ἢ 24ην Δεκεμβρίου) καὶ εἴ τινα ἄλλην. Ἰδιαιτέρως διὰ τὴν Κυριακὴν τῆς Τυροφάγου ἐσημειώθησαν πυραὶ ὑπὸ τοῦ Ἀ. Γ. Γουσίου εἰς τὰ Λακκοβίκια τοῦ Παγγαίου,¹ ὑπὸ τοῦ Γερ. Καψάλῃ ἀορίστως ἀνὰ τὴν Παλαιὰν Ἑλλάδα,² ὑπὸ τοῦ Κ. Α. Ρωμαίου εἰς τὴν Ἀρτοσίσταν τῆς Ἡπείρου, εἰς τὸ Κεφαλόβρυσον (Θέρμον) τῆς Αἰτωλίας καὶ εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν,³ ὑπὸ δὲ τοῦ Γ. Α. Μέγα καὶ εἰς τὴν Κοζάνην (φανοί), τὴν Βλάστην καὶ τὸ Βογατσικὸν (κλαδαριές), εἰς τὴν Θράκην ἀορίστως καὶ τὴν Καστοριὰν (μπουμποῦνες), εἰς τὸ Ζουπάνι (καφαλές), εἰς τὴν Ἡπειρον ἀορίστως (καλὸς λόγος, τζαμάλες), καὶ εἰς τὴν Ἀρτοτινὰν τῆς Αἰτωλίας.⁴ Εἰς τοὺς ἀνωτέρω τόπους δύναται νὰ προστεθῇ καὶ τὸ Εὐκάρυον Θράκης⁵ καὶ ἡ Πεντάπολις Σερρών, τῶν ἐθίμων τῆς Ἀποκριᾶς τῆς ὁποίας περιγραφὴν, γενομένην ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ μου Ἀποστόλου Κασαμάκη, παραθέτω.

Οἱ ἀποκριεὶς στὴν Πεντάπολιν Σερρών

Ὅλοκληρο τὸ διάστημα τῶν Ἀπόκρεω ἀπὸ τὴν Κυριακὴν τοῦ Τελώ-νου καὶ Φαρισαίου μέχρι τοῦ Ἀσώτου γίνονται στὴν Πεντάπολιν καρναβάλια· στὴν ἀρχὴ λιγώτερα, ἔπειτα περισσότερα. Τὴν πρώτην ἑβδομάδα τῆς κυρίως Ἀποκριᾶς, ποὺ λέγεται *Κριαταπουκριά*, τὰ καρναβάλια εἶναι ἀκόμα λίγα καὶ ντύνονται μόνο τὰ παιδιὰ σὲ βοσκοποῦλες καὶ βοσκόπουλα. Στὸ διάστημα αὐτῆς τῆς ἑβδομάδας τρώγουν ἄφθονο κρέας· δὲν νηστεύουν οὔτε τὴν Τετάρτη οὔτε τὴν Παρασκευή, ὅπως ἄλλοτε.

Τὸ Σάββατο τῆς Ἀποκριᾶς ὅσοι ἔχουν πεθαμένους κάνουν *μπουμπολῖα*, ζυμώνουν καὶ ἄσπρο ψωμί καὶ τὰ μοιράζουν στὰ σπίτια. Τὴν ἴδια μέρα πηγαίνουν καὶ στὸ νεκροταφεῖο. Καλοῦν καὶ τὸ δεσπότη ἀπὸ τῆς Μητροπόλεως, γιὰ νὰ παρακαλέσῃ τὸ Θεὸ γιὰ τοὺς πεθαμένους.

Τὴν Κυριακὴν τῆς Τυρινῆς τὰ καρναβάλια εἶναι πάρα πολλά. Τὰ χορίτσια ντύνονται Τσιγγάνες ἢ Βλάχες, ἐνῶ οἱ ἄντρες γυναῖκες ἐτοιμόγεννες, ποὺ τίς συνοδεύουν οἱ σύζυγοί τους. Ἄλλοτε οἱ ἄντρες ντύνονταν *μπαμπόγεροι*. Αὐτοὶ φοροῦσαν μάλλινα χοντρὰ ροῦχα, μουτζούρωναν τὰ πρόσωπά τους με κάπνες ἀπὸ τὸ φοῦρνο, ἔδεναν γῆρο στὴ μέση τους *ταιγκαράκια* (κουδούνια),

¹ Ἀστερίου Γ. Γουσίου, Ἡ κατὰ τὸ Πάγγαιον χώρα. Λακκοβηκίων τοπογραφία, ἡθῆ, ἔθιμα καὶ γλώσσα. Λειψία 1894, σ. 41. Βλ. καὶ G. F. Abbott, *Macedonian folklore*. Cambridge 1903, σ. 28.

² Λαογραφία Δ', 408.

³ Κωνστ. Ἀθ. Ρωμαίου, Λαϊκὲς λατρεῖες τῆς Θράκης, ἐν Ἀρχεῖφ τοῦ θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ, τόμ. ΙΔ' (1944-45) σ. 47.

⁴ Γ. Α. Μέγα, Ζητήματα ἑλληνικῆς λαογραφίας. Ἐπετηρίς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, τόμ. Ε' (1945-1949). Ἀθῆναι 1950, σ. 9.

⁵ Ἱ. Μαγκριώτου, Ἡθῆ, ἔθιμα καὶ προλήψεις τοῦ χωρίου Εὐκαρύου. Θρακικά τόμ. 8, σ. 396.

σκορποῦσαν τὰ μαλλιά τους, ἄφηναν νὰ κρέμεται ἓνα μεγάλο μαχαίρι ἀπὸ τὴ μέση τους, ἔπαιρναν στὸ χέρι ἓνα μεγάλο ξύλο, γυριστὸ στὴν ἄκρη, ποὺ τὸ ἔλεγαν *κούτσα*, καὶ ξεχύνονταν στοὺς δρόμους τοῦ χωριοῦ μὲ μεγάλο θόρυβο. Ἡ παρουσία τους προκαλοῦσε φόβο καὶ στοὺς μικροὺς καὶ στοὺς μεγάλους. Πλησίαζαν τοὺς ἀνθρώπους καὶ ζητοῦσαν χρήματα. Ἄν κανένας δὲν τοὺς ἔδινε, τραβοῦσαν τὸ πόδι του μὲ τὴν κούτσα, πηδοῦσαν σὰν τρελλοὶ καὶ ἔπιαναν τὸ μαχαίρι. Σήμερα γίνονται μπαμπόγεροι μόνο τὰ μικρὰ παιδιὰ ἕως δώδεκα χρονῶν, ποὺ τρέχουν στοὺς δρόμους καὶ φοβίζονται τὰ κορίτσια.

Τὸ βράδυ ἀνάβουν φωτιές, τὶς λεγόμενες *μπουμπούτες*, μὲ *βαλαβίκες*, ποὺ εἶναι μικρὰ φυτὰ μὲ ἀγκάθια. Πηδοῦν πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά τὰ παλληκάρια καὶ λέγουν· «*Φέτους ἓνας, ἀπὸν χρόν' δυό*». Πηδοῦν καὶ τὰ κορίτσια καὶ λέγουν· «*Φέτους πριδικούδα, ἀπὸ χρόν' πριστιρούδα*». Ὅποιος δὲν πηδήσῃ τὴ *μπουμπούτα* λέν πὼς θὰ ψειριάσῃ.

Τὴν Καθαρὴ Δευτέρα μερικοὶ δὲν τρῶνε καθόλου. Τὸ βράδυ, ὅταν χτυπᾷ ἡ καμπάνα, παίρνουν ἀντίδωρο. Πολλὲς γυναῖκες καὶ γέροι μένουν τρεῖς μέρες νηστικοί. Τὴν τετάρτη μέρα ὅποιος βαστάξῃ τριήμερο προσκαλεῖ γνωστοὺς καὶ τοὺς κάνει τραπέζι.

Τὸ πρωτὶ τῆς Καθαρῆς Δευτέρας μαζεύονται μερικοί, βάφουν τὸ πρόσωπό τους μὲ διάφορα χρώματα, ἄσπρο, μαῦρο, κόκκινο, διαλέγουν ἓναν ἀρχηγὸ καὶ κάνουν διάφορα ἀστεῖα στοὺς δρόμους. Στὶς πλατεῖες ὁ ἀρχηγὸς συγκεντρώνει ὅλους τοὺς μασκαρωμένους καὶ ἀρχίζουν ἓνα μιμητικὸ χορὸ, τραγουδώντας ὅλοι μαζί.

*Πὼς στουμπίζουν τὸ πιπέρι
οἱ διαβόλοι οἱ καλουργέροι ;
Μὲ τὴ μύτη τὸ στουμπίζουν
οἱ διαβόλοι οἱ καλουργέροι.*

Πέφτουν ὅλοι γρήγορα στὴ γῆ καὶ τρίβουν τὴ μύτη τους στὸ ἔδαφος. Ἄν κάποιος δὲν τὴν τρίβῃ, ὁ ἀρχηγὸς ἀπὸ πάνω τὸν χτυπᾷ δυνατὰ μὲ τὸ λουρί, ποὺ κρατεῖ στὰ χέρια.

Ἐπειτα ὁ ἀρχηγὸς διατάζει «*μὲ τὴ ράχη τὸ στουμπίζουν*» καὶ ὅλοι ξύνουν τὴ ράχη τους πάνω στὸ ἔδαφος.

Ἐὰν μέσα στὸ πλῆθος δοῦν κανένα γνωστό τους, ἀφήνουν τὸ χορὸ καὶ τρέχουν νὰ βᾶσουν κι αὐτόν.

Τὴν Καθαρὴ Δευτέρα καθαρίζουν ὅλα τὰ ἀγγεῖα.

Τὴν Καθαρὴ Τετάρτη οἱ πεθερὲς κάνουν κάτι πίττες μὲ *προυζιοῦμι* (προζῦμι), ποὺ λέγονται *ραμαζονόπιττες*, καὶ *κοσιάφι* καὶ τὰ στέλνουν στὶς ἀρραβωνιασμένες. Τὸ *κοσιάφι* εἶναι κομπόστα, ποὺ τὴν κάνουν μὲ ζάχαρι, μὲ δαμάσκηνα ξηρά, σταφίδες, πορτοκάλια καὶ νερό.

Τὸ Σάββατο τῶν Ἀγίων Θεοδώρων ὅσοι γιορτάζουν κάνουν κόλλυβα

καὶ τὰ στέλνουν στὴν ἐκκλησία. Ἐκεῖ κάνουν τὸ *σινί* (=σινί), δηλαδή ἕνα ταψὶ μὲ κόλλυβα, ποὺ τὰ διαβάζει ὁ παπᾶς. Ὅταν διαβαστοῦν τὰ κόλλυβα, παίρνουν ὅλες οἱ γυναῖκες ἀπὸ λίγα καὶ τὰ πηγαίνουν στὰ σπίτια τους. Τὸ βράδυ οἱ κοπέλλες παίρνουν αὐτὰ τὰ κόλλυβα καὶ τὰ βάζουν στὸ προσκέφαλό τους. Ὅποιον δοῦν στὸ ὄνειρό τους τὴ νύχτα, αὐτὸν θὰ πάρουν ἄνδρα.

* *

Ἐκ τῶν παρεχομένων περὶ τοῦ ἐθίμου πληροφοριῶν σπουδαιόταται εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ Κ. Τσούρκα ἀνωτέρω δημοσιευόμεναι. Βραχεῖαν περιγραφὴν τοῦ ἐθίμου ἐν Βογατσικῷ, πιθανῶς ἐκ τῆς ὕλης τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Γ. Α. Μέγας,¹ τῆς ὁποίας τὰ στοιχεῖα συμπίπτουν πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Τσούρκα παρεχόμενα. Πρὸς εὐκολίαν τῶν ἀναγνώστων παραθέτω αὐτὴν ἐνταῦθα: «Εἰς τὸ Βογατσικὸν στήνουν ἕνα δένδρο, τὸν *νοῦρο*, φουντωτὸ εἰς τὴν κορυφὴν, καὶ τὸ περικαλύπτουν μὲ κέδρα (μὴ σειρὰ κλαδιὰ καὶ ἕνα στρῶμα ἀπὸ ἄχυρα, γιὰ νὰ κάμουν κρότο κατὰ τὸ ἄναμμα) καὶ τραγουδοῦν: Ὑνας δέντρους φουντουτός, | φουντουτός, καμαρουτός | καὶ στὴ μέση οὐ σταυρός». Τὸ ἔθιμον ἐν Βογατσικῷ διετήρησεν οὐσιώδεις λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι ἐπιτρέπουν τὴν ἀνίχνευσιν τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ.

* *

Ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν περὶ τῶν λαϊκῶν λατρεῶν τῆς Θράκης πραγματείαν του ἐξετάζων τὰ τῆς πυροβολίας τῶν Ἀναστεναριῶν ἐπραγματεύθη γενικῶς περὶ τῶν λατρευτικῶν πυρῶν, ἀρχαίων καὶ νέων, εὐρίσκει δὲ τὴν πηγὴν αὐτῶν εἰς τὴν παλαιὰν καὶ ἀρχέγονον πίστιν εἰς τὴν εὐεργετικὴν δύναμιν τοῦ πυρός, τὸ *mana*, ὅπως λέγεται εἰς τὴν σημερινὴν θρησκευοιολογίαν. «Μὲ τὸ ἄφθονο νεώτερο ὕλικό, λέγει,² διδαχτήκαμε, πὼς ἕνα νῆμα στερεὸ καὶ μισοκρυμμένο ἐνώνει ὅλα τὰ πυρολατρικὰ ἔθιμα ἀπὸ σήμερον ἕως σὲ μὴ ἐποχὴ ἀνυπολόγιστα μακρυνὴ καὶ πιὸ πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ Ἀρχαιότητα. Καὶ τὸ ἐνωτικὸ τοῦτο νῆμα, ποὺ φυσικὰ τὸ δεχόμαστε καὶ γιὰ κάθε ἄλλον ἱστορικὸ λαόν, εἶναι τὸ βαθύτερον νόημα κάθε πυρολατρικῆς τελετῆς, ὅτι ἀπὸ τῆ μεγάλης καὶ φροντισμένη ἱερῆς πυρᾶ, εἴτε μόνον ποὺ τὴν ἐτοιμάζομε, εἴτε τὴν περιτρέχομε (ἀρχαῖα ἀμφιδρόμια, Καλύμνιο ἔθιμο), εἴτε χορεύομε γύρω, εἴτε πηδᾶμε μέσα προφυλακτικά, εἴτε μὲ γυμνὰ τὰ πόδια ἐνθουσιασμένοι καὶ ἄφοβοι, θὰ πάρουμε δύναμιν καὶ ὑγείαν καὶ ὁ τόπος μας τὴν εὐτυχίαν του». «Κύριο νόημα, λέγει κατωτέρω,³ ἡ συγκέντρωση τοῦ *mana* καὶ ἡ χρησιμοποίησή του».

¹ Ἐνθ' ἄν.

² Ἐνθ' ἄν. σ. 77 κέ.

³ Ἐνθ' ἄν. σ. 79.

·Η γνώμη τοῦ ἐπιφανοῦς Ἑλληνος ἀρχαιολόγου, ὅστις λίαν ἐπιτυχῶς ἀσχολεῖται καὶ περὶ τὴν πατροπαράδοτον λαϊκὴν λατρείαν παραλλήλως πρὸς τὴν ἀρχαίαν, εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ὁρθῆς. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐγέννησε τὰς ποικίλας μορφὰς τῆς πυρολατρίας, εἶναι ἡ πίστις εἰς τὴν δύναμιν, τὸ μένος, τοῦ αἰθιομένου πυρός, τὴν εὐεργετικὴν, ἀλλὰ, πρέπει νὰ προσθέσωμεν, καὶ τὴν καταστρεπτικὴν, ἐκ τῆς ὁποίας προκύπτει ἡ καθαρτικὴ.¹ Ἡ γενικὴ ὅμως αὕτη γνώμη, ἱκανὴ διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἀρχῶν τῆς πυρολατρίας, δὲν εἶναι ἀρκετὴ καὶ διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν μορφῶν, τὰς ὁποίας ἔλαβεν αὕτη παρὰ τοῖς διαφόροις λαοῖς ἕνεκα τῶν διαφορῶν παρ' ἐκάστῳ συνθηκῶν τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἱστορίας. Ἰδιαιτέρως δὲν εἶναι ἀρκετὴ διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν πυρολατρικῶν ἐπιβιωμάτων τῆς σημερινῆς λαϊκῆς λατρείας τοῦ ἑλληνικοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν συγχρόνων ἱστορικῶν λαῶν.² Ἡ πίστις εἰς τὴν δύναμιν τοῦ πυρός παρὰ τοῖς σημερινοῖς ἱστορικοῖς λαοῖς, καὶ μάλιστα τοῖς χριστιανικοῖς, δὲν εἶναι τόσον ἰσχυρά, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ δημιουργήσῃ νέας μορφὰς λατρείας, αἱ δὲ παλαιαὶ διατηροῦνται εἰς τὸ περιθώριον τῆς χριστιανικῆς λατρείας, καὶ πολλάκις ἐν ἀντιφάσει πρὸς αὐτήν, ὑπὸ τὴν μορφήν ἐξιτήλων ἐπιβιωμάτων, τῶν ὁποίων τὸ γενεσιουργὸν αἴτιον ἔχει πρὸ πολλοῦ ἀμαυρωθῇ. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας φυσικὰ δὲν εἶναι ἀρκετὴ ἡ γενικὴ ψυχολογικὴ ἢ θρησκευολογικὴ ἐρμηνεία· εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία ἡ ἱστορικὴ, ἡ ἀναζητήσις δηλονότι ὁμοίων πρὸς τὸ σύγχρονον ἔθιμον λατρευτικῶν στοιχείων εἰς τὰς ἀμέσως προηγηθείσας τοῦ Χριστιανισμοῦ λατρείας ἐν τῷ ἑλληνορωμαϊκῷ κόσμῳ, εἰς τὸν ὁποῖον πολ-
 λαὶ καὶ ποικίλαι λατρεῖαι, ἰθαγενεῖς καὶ ἀνατολικαί, συνέζησαν καὶ συνεφύρθησαν. Ἡ ἱστορικὴ ὅμως αὕτη ἐρμηνεία δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλος. Διότι δὲν εἶναι ἀρκεταὶ αἱ γενικαὶ ὁμοιότητες, διὰ νὰ πιστοποιήσουν τὴν ἱστορικὴν συνάφειαν τῶν παλαιῶν πρὸς τὰ νέα. Πρέπει ἡ ὁμοιότης νὰ ἐπεκτείνεται καὶ εἰς χαρακτηριστικὰς λεπτομερείας καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται ἡ δυσκολία. Διότι οὔτε τὰ ἀρχαῖα θρησκευματα τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων γνωρίζομεν ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ οὔτε καὶ τὰ σύγχρονα ἔθιμα διατηροῦν πάντοτε χαρακτηριστικὰς. Πρέπει δὲ νὰ θεωρῶμεν εὐτύχημα ἂν μορφὴ τις

¹ Τὴν διάκρισιν ταύτην κάμνει ἤδη ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί. Die griech. - christl. Schriftsteller der ersten drei Jahrh. Preuss. Ak. d. Wiss. Clemens Alexandrinus v. Otto Stählin τόμ. 3, σ. 144,6. τὸ πῦρ, οὐ πονηρὸν οὐδὲ κακὸν ὑπάρχον, ἀλλ' ἰσχυρὸν καὶ κακοῦ καθαρτικόν. Ἀγαθὴ γὰρ δύναμις τὸ πῦρ νοεῖται, καὶ ἰσχυρά, φθαρτικὴ τῶν χειρόνων καὶ σωστικὴ τῶν ἀμεινόνων.—Καὶ κατωτέρω σ. 144, 16. διπλῇ τε ἡ δύναμις τοῦ πυρός, ἡ μὲν πρὸς δημιουργίαν καὶ πέπανσιν καρπῶν καὶ ζώων γένεσιν καὶ τροφήν ἐπιτήδειος, ἡς εἰκόμ. ὁ ἥλιος, ἡ δὲ πρὸς ἀνάλωσιν καὶ φθοράν, ὡς τὸ πῦρ τὸ ἐπίγειον).

² Περὶ τούτου ἔγραψα πρὸ ἐτῶν εἰς ἄρθρον, δημοσιευθὲν ἐν τῇ ἐφημερίδι «Πρωτῆς» τῆς 25ης Δεκεμβρίου 1934 ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ πάντρεμα τῆς φωτιᾶς», τὸ ὁποῖον δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Ρωμαῖος.

τοῦ ἐθίμου εἰς μίαν γωνίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ περισφύζει λεπτομέρειάν τινα, ἢ ὅποια νὰ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς συνδετικός κρίκος πρὸς λατρευτικὴν τινα μορφὴν τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν οἱ φίλοι τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας συλλογεῖς δὲν πρέπει νὰ περιορίζωνται εἰς γενικὰς περιγραφάς, καὶ μάλιστα πολλάκις ἀκαίρως λογοτεχνικάς, ἀλλὰ πρέπει νὰ προσέχουν εἰς τὰς λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι εἶναι σπουδαιότεραι τῶν γενικοτήτων καὶ μάλιστα τῶν λογοτεχνικῶν. Εὐτυχῶς εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ προκειμένου ἐθίμου ἡ περιγραφή τοῦ Τσούρκα μᾶς δίδει χαρακτηριστικὰς τινὰς λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συνάψωμεν αὐτὸ πρῶτον πρὸς παρόμοια ἔθιμα εὐρωπαϊκῶν λαῶν καὶ δεύτερον μετ' αὐτῶν πρὸς τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν ἀρχαιότητα.

* * *

Ἡ κυριωτάτη λεπτομέρεια τοῦ ἐθίμου εἶναι ὅτι τὸ κέντρον τῆς πυρᾶς ἀποτελεῖ κορμὸς δένδρου (δρυὸς) ἀρκετὰ ὑψηλός, ὄρθιος ἐστημένος, ὃ ὁποῖος περιτυλίσσεται διὰ στρωμάτων ἀχύρων, ξηρῶν χόρτων καὶ κλάδων δένδρων. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρὰ Μέγα πληροφορία, ὅτι τὸ δένδρον εἶναι *φουντωτὸ* εἰς τὴν κορυφήν, ἔξ οὗ προκύπτει ὅτι δὲν πρόκειται περὶ ἀπλοῦ στύλου, ὡς ἄλλως λέγει καὶ τὸ ῥηθόμενον ἔθιμα. Παλαιότερον πιθανῶς, ἐὰν πιστεύσωμεν εἰς τὸ ἔθιμα, εἰς τὴν κορυφὴν ἐστερεοῦτο σταυρός.

Ἡ ἴδρυνσις δένδρου εἰς τὸ κέντρον τῆς πυρᾶς δὲν εἶναι ἄγνωστος καὶ εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας, εἰς τὰς ὁποίας συνηθίζονται αἱ πυραὶ τῶν Ἀπόκρεω. Παραδείγματα ὑπάρχουν πολλά, ἔξ ὧν ἀναφέρω δύο μόνον, τὰ ἀκόλουθα. Εἰς τινὰς τόπους τῆς Γαλλίας, ὅπου αἱ πυραὶ τῶν Ἀπόκρεω εἶναι πολὺν περισσότερον διαδεδομέναι ἢ ἐν Ἑλλάδι, ὅχι ὁμῶς καὶ γενικῶς, ἡ πυρὰ καταρτίζεται ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἐν Βογατσικῷ. Κατὰ τὰς πληροφορίας, τὰς ὁποίας συνεκέντρωσεν ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος λαογράφος Arnold van Gennep,¹ ἐν Bergholzzell τῆς Ἀλσατίας δεκαπέντε ἡμέρας πρὸ τῆς πυρᾶς, ἥτις γίνεται τὴν Α' Κυριακὴν τῶν νηστειῶν, τὰ παιδία περιέρχονται τὰς οἰκίας ζητοῦντα δεσμίδας φρυγάνων καὶ ἄχυρα, ἀφ' οὗ δὲ στήσουν δρυῖαν μίαν μεγάλην ἐλάτην, τὴν ὁποίαν φέρουν ἐκ τοῦ δάσους, συσσωρεύουν περὶ αὐτὴν τὰ ἄχυρα καὶ τὰ φρύγανα, τὰ ὁποῖα ἀνάπτουν. Ὅταν αὐτὰ καοῦν, ἀποσποῦν τὴν ἐλάτην, τὴν σύρουν δύο φορὰς ἀνὰ τὸ χωρίον καὶ κατόπιν τὴν πωλοῦν διὰ πλειοδοσίας. Τὰ εἰσπραχθέντα χρήματα καταναλίσκουν εἰς πότον ἐν τῷ πανδοχείῳ. Τὴν τελετὴν ταύτην ὀνομάζουν «*κάψιμο τῆς μάγισσας*». Ἡ δευτέρα πυρὰ, ἡ τῆς Α' Κυριακῆς τῶν νηστειῶν, γίνεται κατὰ

¹ Arnold van Gennep, Manuel de folklore français contemporain. Tom. Premier. III Cérémonies périodiques cycliques. I Carnaval—Carême—Pâques. Paris 1947, σ. 1018.

τὸν ἴδιον τρόπον, δι' ἀγερωμοῦ δηλονότι καὶ ἐλάτης. Ὁ v. Genneper παρατηρεῖ¹ ὅτι συνηθέστατα ἡ πυρὰ εἶναι ἀπλοῦς σωρὸς εὐφλέκτων ὕλων, αἱ ὁποῖαι σωρεύονται κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ ἀνάψουν ταχέως καὶ μὲ μεγάλας φλόγας. Εἰς τὴν προσθήκην κεντρικοῦ δένδρου ἢ ἱστοῦ, ἢ ὁποῖα σποραδικῶς μόνον ἀπαντᾷ, διατάζει νὰ ἀποδώσῃ ἄλλην τινὰ σημασίαν πλὴν τῆς στερεώσεως τῆς πυρᾶς. Ἐν τούτοις ὁ ἴδιος ἐν συνεχείᾳ παρατηρεῖ ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς αὐτὴν ἱερὸς χαρακτήρ, ὅταν τοποθετῇται εἰς τὴν κορυφὴν στέφανος ἢ ἀνθοδέσμη ἢ ταινίαι κ.τ.τ.

Αἱ αὐταὶ λεπτομέρειαι ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴν τῶν πυρῶν παρατηροῦνται καὶ πολλαχοῦ τῆς Γερμανίας. Οἱ μαθηταὶ περιέρχονται τὰς οἰκίας ζητοῦντες ἄχυρα, ξηρὰ χόρτα καὶ ἄλλας εὐφλέκτους ὕλας, τὰς ὁποίας μεταφέρουν εἰς ὕψωμα παρὰ τὸ χωρίον. Οἱ νέοι κόπτουν καὶ φέρουν ἐκ τοῦ δάσους μεγάλην ἐλάτην, τῆς ὁποίας κόπτουν τοὺς κλάδους μέχρι σχεδὸν τῆς κορυφῆς, ὅπου ἀφήνουν μερικοὺς, τὴν στήνουν ὀρθίαν καὶ τὴν στολίζουν μὲ ποικιλοχρῶμους ταινίας. Ξύλα, χόρτα, ἄχυρα, πισσοβάρελα καὶ ἄλλαι εὐφλεκτοὶ ὕλαι στρώνονται περὶ τὸν κορμὸν καὶ κατόπιν καίονται. Οἱ χωρικοὶ ἴστανται περὶ τὴν πυρὰν, εὖχονται ἢ τραγουδοῦν, οἱ δὲ νέοι πηδοῦν διὰ μέσου τῆς πυρᾶς μὲ τὴν πίστιν, ὅτι οὕτως ἐξασφαλίζεται ἡ εὐετηρία. Πολλαχοῦ συνηθίζεται νὰ ἀνάπῃ τὴν πυρὰν ἡ ἐσχάτως ὑπανδρευθεῖσα. Τὸ ὅλον κάμνει βαθεῖαν θρησκευτικὴν ἐντύπωσιν. Κατὰ τὴν τελετὴν καὶ κατόπιν κατὰ τὴν ἐπιστροφὴν παλαιοὶ ἕρωτες ἀνανεοῦνται καὶ νέοι ἐνισχύονται.²

Ἐὰν τώρα συγκρίνωμεν τὰς περιγραφὰς ταύτας τῶν δυτικῶν ἔθιμων πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἔθιμου τοῦ Βογατσικοῦ, βλέπομεν ἀμέσως τὰς ὁμοιότητας. Δένδρον καὶ ἔδω καὶ ἐκεῖ εἰς τὸ κέντρον τῆς πυρᾶς καὶ μάλιστα φουντωτὸν εἰς τὴν κορυφὴν, συγκέντρωσις περὶ αὐτὸ εὐφλέκτων ὕλων, τραγοῦδι καὶ χορὸς περὶ τὴν πυρὰν καὶ κατόπιν ὑπερπήδησις αὐτῆς, ἀνάμμα τῆς πυρᾶς ὑπὸ νεονύμφων ἐκεῖ, ὑπαινιγμοὶ περὶ μελλόντων συνοικεσίων ἔδω. Ταῦτα νομίζω ἀρκετὰ διὰ τὴν ταύτισιν τῶν δυτικῶν πρὸς τὸ ἐλληνικὸν ἔθιμον. Τὰ δυτικὰ παρουσιάζουν δύο ἀκόμη λεπτομερείας, αἱ ὁποῖαι εἶναι ἄγνωστοι εἰς τὸ ἐλληνικόν. Πρῶτον καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Γερμανίᾳ σποραδικῶς εἰς τὴν πυρὰν καίεται καὶ ὁμοίωμα ἀνθρώπου. Τοῦτο ἐν Ἑλλάδι γίνεται μόνον κατὰ τὰς πυρὰς τοῦ Πάσχα, κατὰ τὰς ὁποίας καίεται

¹ Ἐνθ' ἀν. σ. 1016.

² Eugen Fehrle, Deutsche Feste und Jahresbräuche.⁴ Leipzig 1936, σ. 39. Περιγραφὰς τοῦ ἔθιμου ἐκ διαφόρων τόπων συνεκέντρωσεν ὁ W. Mannhardt, Wald- und Feldkulte.³ Berlin 1904, πολλαχοῦ. Ἐπίσης ὁ J. G. Frazer, The golden bough. Part VII, Balder the Beautiful. The fire-festivals of Europe and the doctrine of the external soul.⁴ London 1919, τόμ. 1, σ. 106 κέ. Πρβλ. καὶ P. Sartori, Sitte und Brauch. Dritter Teil: Zeiten und Feste des Jahres. Leipzig 1914, σ. 107 κέ.

ὁμοίωμα τοῦ Ἰούδα. Δεύτερον ἐν Γαλλίᾳ ἐνιαχοῦ εἰς τὸν ἱστὸν τῆς πυρᾶς ἀνηρτῶντο καὶ ζῶα, οἷον γαλαῖ, ἀρουραῖοι καὶ εἴτε ἄλλο.¹

Στηριζόμενοι τώρα εἰς τὰς λεπτομερείας ταύτας νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ προχωρήσωμεν καὶ εἰς τὴν ἱστορικὴν ἐρμηνείαν τοῦ ἐθίμου. Ὁ Mannhardt εἰς τὸ μνημονευθὲν ἔργον του² ἐξετάζων τὰς λεπτομερείας τῶν ἐθίμων ἐν γένει τῶν πυρῶν τῶν Ἀπόκρεω, τοῦ Πάσχα, τοῦ Γενεθλίου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, παρατηρεῖ ὅτι αὗται εἶναι ἀρκεταί, διὰ νὰ θεμελιώσουν τὴν πεποιθήσιν, ὅτι εἶναι ἐπιβιώματα ἀρκετὰ πιστὰ καὶ ἀπαραποίητα παλαιότερας λατρείας. Ἀποκρούον πᾶσαν ἰδέαν περὶ χριστιανικῆς αὐτῶν ἀρχῆς δέχεται ὅτι αἱ σημεριναὶ ἑαριναὶ καὶ θεριναὶ πυραὶ εἶναι ἀναμφισβητήτως γεννήματα ποικίλης ἀλληλεπιδράσεως πολιτικῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ πείσμονος ἐπιμονῆς τῶν ἐθνικῶν ἐθίμων. Παρατηρεῖ ὅμως ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ἡ ἀναγκαῖα ὕλη, διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀναλύσωμεν ἀκριβῶς τὸ προῖόν τῆς κοράσεως ταύτης εἰς τὰ καθ' ἕκαστον στοιχεῖα καὶ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν γένεσιν αὐτοῦ ἱστορικῶς. Προχωρῶν προσθέτει ὅτι ἡ σύγκρισις τῆς ρωμαϊκῆς ἐορτῆς τῶν Παλιλίων καὶ ἡ φοινικικὴ πυρὰ τοῦ Βάαλ, ὑπεράνω τῆς ὁποίας ἐπήδων, ἡ καῦσις τοῦ δένδρου καὶ ἡ σχέσις πρὸς τὸ ἑαρινὸν συζυγικὸν ζεῦγος, βεβαιούσι τὸ ἐθνικὸν θεμέλιον τῶν σημερινῶν πυρῶν.

Ἡ ἀπλὴ μνεῖα τῶν Παλιλίων καὶ τῆς φοινικικῆς πυρᾶς τοῦ Βάαλ ἀσφαλῶς δὲν λύει τὸ ἱστορικὸν πρόβλημα τοῦ σημερινοῦ ἐθίμου. Περισσότερον πρὸς τὴν ἀλήθειαν πλησιάζει ἡ ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐκφρασθεῖσα βραδύτερον πεποιθήσις περὶ τῆς ὁμοιότητος τῶν συγχρόνων ἐθίμων πρὸς τὰ συνηθιζόμενα κατὰ τὴν ἐορτὴν τῆς Συρίας θεᾶς, τὰ ὁποῖα μᾶς περιγράφει ὁ Λουκιανός.³ Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον⁴ ἐν Ἱερραπόλει τῆς Συρίας ἐτελεῖτο μεγίστη ἐορτή, ἀρχομένου τοῦ ἔαρος, τὴν ὁποίαν ἐκάλουν *πυρὰν* ἢ *λαμπάδα*. Κατ' αὐτὴν κόψαντες δένδρα μεγάλα, ἔστηνον αὐτὰ εἰς τὴν αὐλήν, κατόπιν δὲ ἀνήρτων ἐξ αὐτῶν αἶγας καὶ πρόβατα καὶ ἄλλα κτήνη, ἔτι δὲ καὶ ὄρνιθας καὶ ἐνδύματα καὶ χρυσᾶ καὶ ἀργυρᾶ κατασκευάσματα. Ἐπειτα, ἀφοῦ

¹ Πλὴν τῶν παρὰ Arn. v. Gennep (ἐνθ' ἄν.) πρβλ. καὶ τὰ παρὰ Mannhardt ἐνθ' ἄν. τόμ. 2, σ. 260.

² Ἐνθ' ἄν. σ. 516 κέ.

³ W. M a n n h a r d t, ἐνθ' ἄν. τ. II, Antike Wald— und Feldkulte aus Nordeuropäischer Überlieferung erläutert. Berlin 1905,² σ. 259 κέ.

⁴ Πρὸς εὐκολίαν τοῦ ἀναγνώστου παραθέτομεν τὸ χωρίον ὁλόκληρον. Περὶ Συρίας Θεοῦ κεφ. 49 (=τόμ. III σ. 300 τῆς ἐκδ. Jacobitz). Ὅρτέων δὲ πασέων τῶν οἶδα μεγίστην τοῦ εἵαρος ἀρχομένου ἐπιτελέουσιν, καί μιν οἱ μὲν πυρὴν, οἱ δὲ λαμπάδα καλέουσιν. Θυσίην δὲ ἐν αὐτῇ τοιήνδε ποιέουσιν· δένδρεα μεγάλα ἐκκόψαντες ἐν τῇ αὐλῇ ἑστᾶσι, μετὰ δὲ ἀγινέοντες αἰγὰς τε καὶ οἷας καὶ ἄλλα κτήνεα ζῶα ἐκ τῶν δενδρέων ἀπαρτέουσιν· ἐν δὲ καὶ ὄρνιθες καὶ εἴματα καὶ χρύσεα καὶ ἀργύρεα ποιήματα. Ἐπεὶ δὲ ἐντελέα πάντα ποιήσονται, περιενεῖκοντες τὰ ἱρὰ περὶ τὰ δένδρεα πυρὴν ἐνίσσι, τὰ δὲ αὐτίκα πάντα καίονται.

περιέφερον περὶ ταῦτα τὰ ἱερά, ἔθετον πῦρ καὶ ταχέως ἔκαίοντο πάντα. Ἀλλὰ προχωρῶν καὶ περαιτέρω ὁ Mannhardt ὑποδεικνύει τὴν ὁμοιότητα τῶν συγχρόνων ἐθίμων πρὸς τὰ ἔθιμα τῆς λατρείας τοῦ Ἀδωνίδος¹ καὶ ἰδίᾳ τοῦ Ἄττιος.² Μεταξὺ τῶν περὶ τὸν Ἀδωνιν ἐθίμων στηριζόμενος εἰς πληροφορίαν τοῦ Ἡσυχίου σημειώνει τὸ ἔθιμον τῆς τομῆς δένδρου καὶ ἀναθέσεως αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀφροδίτην παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ἱεροῦ.³ Προκειμένου δὲ περὶ τῆς λατρείας τοῦ Ἄττιος παρατηρεῖ⁴ ὅτι τὰ ἐθιζόμενα κατ' αὐτὴν πλησιάζουν πάρα πολὺ πρὸς τὰ δυτικά. Ἰδιαιτέρως σημειώνει τὴν κατὰ τὴν ἡμέραν arbor intrat (=τὸ δένδρον εἰσέρχεται) κοπὴν μιᾶς πεύκης ὑπὸ τοῦ Κολλεγίου τῶν δενδροφόρων καὶ τοποθέτησιν αὐτῆς εἰς τὸ ἐπὶ τοῦ Παλατίνου λόφου ἱερὸν τῆς θεᾶς. Τὸ δένδρον ἐκοσμεῖτο μὲ τὰ σύμβολα τῆς φρυγικῆς λατρείας, ἀνηρτάτο δ' ἀπ' αὐτοῦ ὁμοίωμα νέου, τὸ ὁποῖον εἰκόνιζε τὸν Ἄττιν. Παρ' ὅλην ὅμως τὴν καταπληκτικὴν ὁμοιότητα τῶν ἐθίμων τῶν ἀνατολικῶν λατρεῶν πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ διστάζει νὰ δεχθῇ ἱστορικὴν αὐτῶν συνάφειαν, διότι, μολονότι ὅλα σχεδὸν τὰ εὐρωπαϊκὰ ἀπαντῶσι καὶ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἡ σύνδεσις αὐτῶν μεταξὺ των δὲν γίνεται κατὰ τὴν αὐτὴν σειράν καὶ τάξιν, ἀλλὰ παραμένει ἐλευθέρᾳ.

«Τὰ Ἀδωνία, λέγει,⁵ καὶ ἡ λατεία τοῦ Ἄττιος δι' ἐπιλογῆς καὶ τακτοποιήσεως συνεκροτήθησαν εἰς σταθερὰν καὶ ὀλίγον μεταβλητὴν μορφήν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν κατὰ τὴν γεωγραφικὴν αὐτῶν ἐξάπλωσιν παρέμειναν ἀπωστεωμένα καὶ μεμονωμένα χωρὶς νὰ γεννήσουν νέας μορφὰς καὶ νὰ ριζωθοῦν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ. Δυσκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ πεπλανημένη ἡ ἐκδοχή, ὅτι τῆς ἐκ τῶν ἱστορικῶν χρόνων γνωστῆς μορφῆς τῶν λατρεῶν τούτων προηγήθη λαϊκωτέρα τις, παλαιότερα καὶ ἀπλουστερά, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο πολὺ ὁμοιωτέρα πρὸς τὰ γερμανοσλαβικὰ ἔθιμα». Ὁ Mannhardt δὲν ἀποκλείει τὴν διάδοσιν ἀνατολικῶν θρησκευτικῶν συνηθειῶν⁶ κατὰ τοὺς παλαιοὺς ἐθνικοὺς χρόνους εἰς τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Σλάβους, δὲν εὐρίσκει ὅμως πότε καὶ διὰ ποίας ὁδοῦ ἐγένετο αὕτη. Διὰ τοῦτο, πιστεύων εἰς τὴν ψυχικὴν ὁμοιογένειαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους,⁷ δέχεται ὅτι τὰ τε εὐρωπαϊκὰ καὶ τὰ ἀσιατικὰ ἔθιμα ἐγεννήθησαν αὐτοτελῶς ἐκ τῆς ὁμοίας τοῦ ἀνθρώπου πνευματικῆς ὁργανώσεως (Geistesorganisation).

¹ Ἐνθ' ἀν. σ. 273 κέ.

² Ἐνθ' ἀν. σ. 291 κέ.

³ Ἡσυχίος ἐν λ. «Ἀοῖα : δένδρα κοπτόμενα καὶ ἀνατιθέμενα τῇ Ἀφροδίτῃ, ὡς ἱστορεῖ Νάσανδρος, πρὸς ταῖς εἰσόδοις». Κατὰ τὸ Μέγα Ἑτυμολογικὸν ἐν λ. Ἀῶς, ἡ λέξις Ἀῶ ἐν Κύπρῳ ἦτο ἐπώνυμον τοῦ Ἀδωνίδος.

⁴ Ἐνθ' ἀν. σ. 191.

⁵ Ἐνθ' ἀν. σ. 296.

⁶ Ἐνθ' ἀν. σ. 298.

⁷ Ἐνθ' ἀν. σ. 301 παραπέμπει εἰς τὸν P e s c h e l, Völkerkunde. Leipzig 1874, σ. 25 κέ.

Ἐξ ὧν λέγει ὁ Mannhardt εἶναι προφανές ὅτι αἰσθάνεται ζωηρῶς τὴν ἀνάγκην τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας, ἐπειδὴ ὁμως δὲν εὗρίσκει τὸν δρόμον τῆς, προσφεύγει εἰς τὴν γενικότητα τῆς πολυγενεσίας. Ἡ προσφυγὴ αὕτη εἶναι δικαιολογημένη, διότι εἰς τοὺς χρόνους τοῦ αἰ ἱστορικαὶ γνώσεις περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τῶν ἀνατολικῶν θρησκευμάτων ἀνὰ τὸ ἀχανές Ρωμαϊκὸν κράτος ἦσαν ἀκόμη πολὺ περιορισμέναι. Τὰ λεγόμενα ὁμως ὑπ' αὐτοῦ, ὅτι τὰ ἀνατολικά θρησκευτάματα ἦσαν ὁργανωμένα εἰς σταθερὰν καὶ ἀπωστεωμένην μορφήν καὶ ὅτι ὥς ἐκ τούτου ἦσαν ἀνίκανα νὰ γεννήσουν νέας μορφὰς καὶ νὰ ριζωθοῦν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ, δὲν εὐσταθοῦν. Ἀσφαλῶς ὁλόκληρος ἡ ὁργανωμένη λατρεία, φανερὰ ἡ μυστηριακὴ, δὲν δύναται νὰ γίνῃ κτῆμα εἰμὴ μόνον τῶν περὶ αὐτὴν ἀσχολουμένων, ὥρισμένοι ὁμως αὐτῆς ἐνέργειαι, καὶ δὴ θεαματικαί, εἰς τὰς ὁποίας λαμβάνει μέρος ὁλόκληρος ὁ λαός, ρίπτουν βαθυτάτας ρίζας εἰς τὴν ζωὴν αὐτοῦ, αὐταὶ δὲ κυρίως ἀποτελοῦν δι' αὐτὸν τὸ κέντρον καὶ τὴν οὐσίαν τῶν θρησκευτικῶν ἐφορῶν καὶ πανηγύρεων. Ἐκ τῆς ὁργανωμένης λ.χ. χριστιανικῆς λατρείας τοῦ Πάσχα ὅ,τι διὰ τὸν λαὸν ἀποτελεῖ τὴν ἐφορὴν δὲν εἶναι ὁλόκληρος ἡ τελούμενη ἀκολουθία, ἀλλὰ τὸ «*Δεῦτε λάβετε φῶς*», τὸ ὁποῖον συνοδεύει ἡ ἀνανέωσις τοῦ φωτὸς διὰ τῶν ἀναπτομένων λαμπάδων, ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ἐωθινοῦ εὐαγγελίου εἰς τὸ ὑπαιθρον καὶ τὸ τροπάριον τῆς Ἀναστάσεως «*Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν*», οἱ ἤχοι τῶν κωδῶνων καὶ οἱ κρότοι τῶν πυροτεχνημάτων καὶ τὰ κόκκινα αὐγά, μετὰ τὰ ὁποῖα σπεύδουν οἱ πιστοὶ εἰς τὰς οἰκίας των, διὰ νὰ φάγουν τὸ νυκτερινὸν πασχαλινὸν γεῦμα, ἀδιαφοροῦντες διὰ τὴν συνεχιζομένην πασχαλινὴν λειτουργίαν, τὴν ὁποίαν ἐλάχιστοι παρακολουθοῦν. Ἐκ τῆς ἐσπερινῆς ἀκολουθίας τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς ἐπίσης τὸ κύριον διὰ τὸν λαὸν μέρος εἶναι ἡ θεαματικὴ περιφορὰ τῶν ἐπιταφίων. Τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ διὰ τὰ ἀρχαῖα θρησκευτάματα. Ἀσφαλῶς τὰ μυθολογούμενα καὶ τὰ ἐν τοῖς μυστηρίοις τελούμενα ὀλίγον ἦσαν προσιτὰ εἰς τὸν λαὸν καὶ διὰ τοῦτο εὐκόλως ἠδύναντο νὰ λησμονηθοῦν ἢ νὰ ἀντικατασταθοῦν, ἀλλ' ἔθιμα ἐντυπωσιακά, ὅπως αἱ ἀναπτόμεναι πυραὶ, δσάκις μάλιστα ἀπεδίδοντο εἰς αὐτάς καὶ εὐεργετικαὶ διὰ τὴν εὐετηρίαν καὶ τὸν ἀνθρωπον ἐν γένει δυνάμεις, ἠδύναντο πολὺ καλὰ νὰ γίνουν κτῆμα τοῦ λαοῦ καὶ νὰ διαιωνισθοῦν, ἀνεξαορτήτως τῆς κρατησάσης νέας λατρείας ἢ καὶ ἐν ἀναγκαστικῇ συνδυασμῷ πρὸς αὐτήν. Δὲν θέλω δι' αὐτοῦ νὰ εἶπω ὅτι ὅλαι αἱ κατὰ διάφορα χρονικὰ σημεῖα τοῦ ἐνιαυτοῦ ἀναπτόμεναι πυραὶ εἶναι ἀνατολικῆς ἀρχῆς. Τὸ πῦρ λόγῳ τῶν ἰδιοτήτων αὐτοῦ ἠδύνατο βεβαίως νὰ ἀποτελέσῃ καὶ αὐτοτελῶς παρ' ἐκάστῳ λαῷ λατρευτικὸν στοιχεῖον. Ὅθεν ἐκάστη περίπτωσις λατρευτικῆς πυρᾶς πρέπει νὰ ἐξετάζηται καθ' ἑαυτήν. Ὅπου ὁμως τὰ λατρευτικὰ πυρολατρικὰ ἔθιμα παρουσιάζουσιν ἰδιάζουσας ἐν ταῖς λεπτομερείαις μορφήν, ὑπενθυμίζουσας ἀνατολικὰς λατρείας, τίποτε, νομίζω, δὲν δύναται νὰ μᾶς ἐμποδίσῃ νὰ ἐξετάσωμεν ἂν εἶναι δυνατὴ ἡ ἱστορικὴ σύ-

ναψις αὐτῶν πρὸς τὰς λατρείας ταύτας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον περιέργως, καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ἔγινε μέχρι τοῦδε. Οἱ περισσότεροι τῶν πραγματευθέντων περὶ τῶν πυρῶν ἠρκέσθησαν, ὅπως καὶ ὁ Mannhardt, εἰς γενικὰς ἐρμηνείας περὶ τῆς σημασίας αὐτῶν, μερικοὶ προσεπάθησαν νὰ συνάψουν αὐτὰς πρὸς ἀρχαίας ἐθνικὰς τῆς Δύσεως λατρείας, περὶ τῶν ὁποίων ἐλάχιστα γνωρίζομεν, ἄλλοι κατέφυγον εἰς τὴν Ἰνδοευρωπαϊκὴν ἀρχαιότητα,¹ καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Frazer, ὁ ὁποῖος ἐξήτασε καὶ τὰς ἀνατολικὰς λατρείας καὶ διέκρινε τὴν ἐπίδρασιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν ἐορτῶν, περιορίσθη εἰς γενικὴν ἐρμηνείαν ἀποφυγὼν τὴν ἱστορικὴν σύναψιν τῶν ἀρχαίων πρὸς τὰ νέα. Ὁ v. Genner τέλος ἐξετάζων κατὰ τὴν γεωγραφικὴν μέθοδον τὰ γαλλικὰ κυρίως ἔθιμα παρατηρεῖ μὲν ὅτι ἡ γνώμη περὶ ἐπιβιώσεως παλαιῶν ἐθίμων δὲν δύναται νὰ ἰσχύῃ εἰμὴ μόνον δι' ἓν μέρος τῆς Γαλλίας, ὅπου ταῦτα διατηροῦν πλήρη τὴν ἀνάπτυξίν των, προσπαθεῖ ὅμως νὰ ἐλαττώσῃ τὴν πιθανότητα αὐτῆς προβάλλων τὸ ἐρώτημα, διατί ἔθιμα ἀρχαῖα, εἴτε κλασσικὰ εἴτε βαρβαρικά, διετηρήθησαν εἰς μερικὰ μόνον μέρη καὶ ὄχι εἰς ἄλλα, ἐνῶ ὁλόκληρος ἡ Γαλατία ὑπέκειτο εἰς τὴν αὐτὴν διοίκησιν, τὰς αὐτὰς θρησκείας, τὰς αὐτὰς ἐπιδρομάς.² Νομίζω ὅτι τὸ ἐρώτημα δὲν δικαιολογεῖται ὥς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ τοῦλάχιστον πράγματα. Αἱ ἀρχαῖαι λατρεῖαι ἐν γένει δὲν εἶχον τὴν γενικότητα καὶ τὴν ὁμοιγένεαν τῶν νεωτέρων. Κατὰ τόπους διάφοροι θεοὶ ἐλατρεύοντο, αἱ δὲ λατρεῖαι καὶ τῶν αὐτῶν θεῶν κατὰ τόπους σημαντικῶς διέφερον. Διὰ τὴν Ἑλλάδα τοῦλάχιστον πρόχειρος ἀψευδὴς μάρτυς εἶναι ὁ Πausanias. Πιστεύω ὅτι τὸ ἴδιον πρᾶγμα θὰ ἐβλέπομεν συμβαῖνον καὶ ἐν Γαλατίᾳ καὶ Γερμανίᾳ, ἃν καὶ αἱ χῶραι αὗται ἡντύχουν νὰ ἔχουν τὸν Πausanias τῶν. Ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία δὲν ἐφρόντισε νὰ ἐνοποιήσῃ τὰ τῆς θρησκείας. Ἡ μόνη ἐπιβληθεῖσα γενικῶς λατρεία, ἥτις ἐξεπροσώπει τὴν ἐνότητα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ὑπῆρξεν ἡ λατρεία τῶν ἐκάστοτε αὐτοκρατόρων. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀνατολικὰς λατρείας, ἡ διεισδυσίς αὐτῶν ὑπῆρξε σποραδική, συχνότερα δ' εἰς τὰ ἐμπορικὰ κέντρα καὶ τὰ ὄρια τοῦ κράτους, ὅπου πολλάκις ὑπῆρξον ἀνατολικαὶ λεγεῶνες. Τὸ σποραδικὸν ἀκριβῶς αὐτὸ τῆς διεισδύσεως ἐρμηνεύει πιθανῶς καὶ τὴν παρουσίαν τῶν ἀνατολιζόντων ἐθίμων εἰς ὠρισμένας μόνον περιοχὰς καὶ οὐχὶ καθ' ἅπασαν τὴν χώραν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐκίνησε τὴν ἀπορίαν τοῦ v. Genner. Ἡ κατάστροφαις τῶν ἐθίμων εἰς γεωγραφικοὺς χάρτας ἀσφαλῶς προάγει τὴν ἔρευναν ἢ μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποτελῇ προϋπόθεσιν αὐτῆς, δὲν εἶναι ὅμως ἱκανὴ νὰ λύῃ ὅλα τὰ προβλήματα, ἐὰν δὲν συνοδεύηται καὶ ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐξετάσεως. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῇται ὅτι ἡ λεκάνη τῆς Μεσογείου ὑπῆρξεν ἡ κοίτις τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ἐπίδρασιν ὑπέ-

¹ Leopold v. Schröder, Arische Religion. Zweiter Band. Naturverehrung und Lebensfeste. Leipzig 1923.

² Ἐνθ' ἀν. σ. 1148. Βλ. καὶ 1147 καὶ 857.

στησαν βλοῖ οἱ λαοί, ὅσοι παλαιόθεν ἦσαν ἐγκατεστημένοι ἐν αὐτῇ καὶ ὅσοι βραδύτερον ἐγκατεστάθησαν. Ὁ δὲ πολιτισμὸς οὗτος, ἐνιαῖος ἐν τῷ συνόλω του, παρουσίαζε κατὰ τόπους διαφορὰς, διότι ἡ ἰσοπέδωσις τῶν κατοικούντων εἰς τὸν χῶρον αὐτοῦ ποικίλων καὶ πολυαρίθμων λαῶν οὐδέποτε ὑπῆρξε πλήρης καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν ἀκόμη τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐντεῦθεν καὶ τὰ ἐπιβιώματα αὐτοῦ παρουσιάζουν ἐκασταχοῦ διαφορὰς καὶ παραλλαγὰς. Ἡ γενίκευσις δὲν ὑπάρχει εἰς τὰ πράγματα καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐπιζητῶμεν νὰ τὴν ἐπιβάλωμεν ἐν ὀνόματι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπιστήμης, τὰς ὁποίας πρεσβεύομεν.

* *

Καὶ τώρα ἄς εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἔθιμου ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀνατολικὰς λατρείας, τὴν ὁμοιότητα πρὸς τὰς ὁποίας ὑπέδειξεν ἤδη, χωρὶς νὰ τὴν πιστεύη, ὥς εἵπομεν, ὁ Mannhardt.

Τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει τὸ ἔθιμον, καθὼς ὑπεδείξαμεν ἀνωτέρω, εἶναι τὰ ἑξῆς:

- 1) Ὅτι γίνεται κατὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ ἔαρος.
- 2) Ὅτι γίνεται κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς νηστείας συγχρόνως μὲ τὰς μεταμφιέσεις (καρναβάλια).
- 3) Ὅτι κόπτεται ἐκ τοῦ δάσους δένδρον, τὸ ὁποῖον τοποθετεῖται εἰς τὸ κέντρον τῆς πυρᾶς.
- 4) Ὅτι περὶ τὴν ἀναπτομένην πυρὰν ὁ λαὸς τραγουδεῖ καὶ χορεύει.
- 5) Ὅτι μετὰ τὸ κατακάθισμα τῆς φλογὸς οἱ παριστάμενοι ὑπερπηδῶσι τὰ ὑπολείμματα τῆς πυρᾶς.
- 6) Ὅτι γίνονται ὑπαινιγμοὶ περὶ μελλόντων συνοικεσίων.

Ταῦτα πάντα εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν καὶ εἰς τὰ δυτικὰ ἔθιμα. Εἰς τὰ δευτέρα προστίθενται καὶ δύο ἄλλα.

- 7) Ὅτι ἀπὸ τῶν κλάδων τοῦ δένδρου ἀναρτᾶται ὁμοίωμα ἀνθρώπου καὶ
- 8) Ὅτι ἐνιαχοῦ ἀναρτῶνται καὶ ζῶα, τὰ ὁποῖα κατακαίονται.

Πάντα ταῦτα τὰ στοιχεῖα ἀπαντῶνται καὶ εἰς τὰς ἀνατολικὰς λατρείας τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ἰδίως εἰς τὴν λατρείαν τῆς Μεγάλης μητρὸς τῶν θεῶν καὶ τοῦ Ἄττιος, ἣτις ὑπῆρξεν ἡ ἐπισημοτέρα πασῶν, περιληφθεῖσα καὶ εἰς τὸ ἐπίσημον ρωμαϊκὸν ἐορτολόγιον.¹

¹ Διὰ τὰς λεπτομερείας τῆς ἐορτῆς παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην εἰς τοὺς εἰδικῶς περὶ αὐτὴν ἀσχοληθέντας: H u g o H e p d i n g, Attis, seine Mythen und sein Kult. Giessen 1903 (=Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten. Bd. I). Οὗτος συνεκέντρωσεν ὁλόκληρον τὸ σχετικὸν ὕλικὸν μέχρι τῶν χρόνων τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ἔργου του.—F r a n z C u m o n t, Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum. Bearbeitet von Aug. Burchhardt—Brandenburg.³ Leipzig·Berlin 1931.—J. G. F r a z e r, The golden bough. Part IV. Adonis Attis Osiris.³ London 1919, τόμ. I σ. 263 κέ.—H e n r i G r a i l l o t, Le culte de Cybèle, Mère des dieux, à Rome et dans l' Empire romain. Paris 1912.

1) Ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἄττιος ἐγίνετο κατὰ μῆνα Μάρτιον (15 Canna intrat, 22 Arbor intrat, 24 sanguem, 25 Hilaria, 26 Requetio, 27 Lavatio).

2) Προηγεῖτο ταύτης ἀποχὴ ἀπὸ «σίτου καὶ τῆς ἄλλης παχείας καὶ ὑπαρᾶς τροφῆς».¹ Σημειωτέον ὅτι ἡ ἑορτὴ πιθανώτατα συνωδεύετο καὶ ὑπὸ μεταμφιέσεων, ὅπως καὶ αἱ Ἀπόκρεω.²

3) Ἐκόπτετο πεύκη, ἡ ὁποία ἐστήνετο εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Θεᾶς.³ Τὸ δένδρον ἐκαίετο μετὰ ἐν ἔτος, ὅτε ἐγίνετο ἡ ἀντικατάστασις αὐτοῦ διὰ τοῦ νέου. Τοῦτο μαρτυρεῖται ρητῶς ὑπὸ τοῦ Φιρμίκου Ματέρνου,⁴ βεβαιοῦται δὲ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν ἐπιγραφῇ ρωμαϊκῶν χρόνων, εὐρεθείσῃ ἐν Βουλγαρίᾳ, οἱ δένδροφόροι συνδυάζονται πρὸς τοὺς πυραίθους,⁵ οἱ ὁποῖοι εἶναι γνωστὸν ὅτι ἦσαν λατρευταὶ τοῦ πυρὸς ἐν Καππαδοκίᾳ, ὀνομασθέντες οὕτω κατὰ τὸν Εὐστάθιον «ὡς πῦρ αἵθοντες καὶ δι' αὐτοῦ μαντευόμενοι».⁶

4) Ὅτι ὅλοι οἱ μετέχοντες τῆς ἑορτῆς ἐτραγουδοῦσαν καὶ ἐχόρευον περὶ τὴν πυρὰν δὲν μαρτυρεῖται, ἀλλ' εἶναι πολὺ φυσικόν, ἐφ' ὅσον ἡ πυρὰ ἀπετέλει τὸ θεαματικώτερον καὶ λαϊκώτερον αὐτῆς στοιχεῖον.

5) Ὅτι ἐπήδων ὑπὲρ τὴν πυρὰν οἱ ἑορτάζοντες δὲν μαρτυρεῖται εἰδικῶς διὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἄττιος, μαρτυρεῖται ὅμως ἀορίστως διὰ παρομοίας πυρᾶς ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου, ἐπισκόπου Κύρου, ὅστις ἐρμηνεύων τὸ τῶν Βασιλειῶν (Δ, 17) «Καὶ διῆγον τοὺς υἱοὺς αὐτῶν καὶ τὰς θυγατέρας αὐ-

¹ Σ α λ λ ο ὗ σ τ ι ο ς, Περὶ θεῶν καὶ κόσμου (παρὰ Hepding σ. 58 κέ.=Fr. Ph. Gr. Coll. Müllach, III σ. 33): ...ἐορτὴν ἄγομεν διὰ ταῦτα. Καὶ πρῶτον μὲν... ἐν κατηφείᾳ ἐσμέν σίτου τε καὶ τῆς ἄλλης παχείας καὶ ὑπαρᾶς τροφῆς ἀπεχόμεθα... εἰτα δένδρου τομαὶ καὶ νηστεία.. ἐπὶ τούτοις γάλακτος τροφή.. ἐφ' οἷς ἱλαρεῖται καὶ στέφανοι.

² Hepding, ἐνθ' ἀν. σ. 168 κέ. (=Ἡ ρ ω δ ι α ν ὀ ς, I, 10, 5-7): καὶ πάντα ὅσα παρ' ἐκάστοις πλούτου σύμβολα κειμήλιά τε βασιλέων ὕλης τε ἡ τέχνης θαύματα, τῆς θεοῦ προπομπεύει· ἀνετός τε πᾶσι δέδοται ἐξουσία παντοδαπῆς παιδιᾶς ἐκαστός τε ὁ βούλεται σχῆμα ὑποκρίνεται).

³ Ἰ ω ά ν ν η ς Δ υ δ ὀ ς, Περὶ μηνῶν. 4,59 (ἐκδ. Wunsch σ. 113): Τῇ πρὸ δεκαμιάς Καλανδῶν Ἀπριλίων δένδρον πίτυς παρὰ τῶν δένδροφόρων ἐφέρετο ἐν τῇ παλατίῳ. Τὴν δὲ ἑορτὴν Κλαύδιος ὁ βασιλεὺς κατεστήσατο.

⁴ J u l . F i r m i c u s M a t e r n u s, De errore profanarum religionum κεφ. 27, 2 In sacris Frygiis quae matris deum dicunt, per annos singulos arbor pinea caeditur, et in media arbore simulacrum iuvenis subligatur. In Isiacis sacris de pinea arbore caeditur truncus. Hujus trunci media pars subtiliter excavatur, illic de seminibus factum idolum Osiridis sepelitur. In Proserpinae sacris caesa arbor in effigiem virginis formamque conponitur, et cum intra civitatem fuerit inlata, quadraginta noctibus plangitur, quadragesima vero nocte conburitur. Sed et illa alia ligna quae dixi similis flamma consumit. Nam etiam post annum ipsorum lignorum rogum flamma depascitur.

⁵ Περὶ τῆς ἐπιγραφῆς βλ. L. D e u b n e r, Dumopireti ἐν Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts, τόμ. 44 (1929), σ. 132 κέ.

⁶ Σχόλια εἰς Διονύσιον Περιγηγητὴν στ. 970.

τῶν ἐν πυρί, ἐμαντεύοντο μαντείας καὶ οἰωνίζοντο», ἐπάγεται τὰ ἐξῆς: «Ὁ μὲν Ἰώσηπος ἔφη καὶ τὸν ἓνα αὐτῶν τῶν νύκτων ὀλοκαυτῶσαι τῷ Βάαλ. Ἐγὼ δὲ οἶμαι τὸ μέχρις ἡμῶν φθάσαν τῆς πλάνης εἶδος τὸν λόγον αἰνίττεσθαι. Εἶδον γὰρ ἐν τισὶ πόλεσι ἀπαξ τοῦ ἔτους ἐν ταῖς πλατείαις ἀπομένας πυρὰς καὶ ταύτας τινὰς ὑπεραλλομένους καὶ πηδῶντας, οὐ μόνον παῖδας ἀλλὰ καὶ ἄνδρας· τὰ δέ γε βρέφη παρὰ τῶν μητέρων παραφερόμενα διὰ τῆς φλογός. Ἐδόκει δὲ τοῦτο ἀποτροπιασμός εἶναι καὶ κάθαρσις. Ταύτην οἶμαι καὶ τοῦ Ἀχαῖ γεγενῆσθαι τὴν κατηγορίαν.»¹

6) Ὅτι ἡ ὅλη ἐορτὴ ἔφερε καὶ ἐρωτικὸν χαρακτῆρα, ἐφ' ὅσον ἀνεφέρετο εἰς τὰς σχέσεις τῆς Κυβέλης πρὸς τὸν Ἄττιν, εἶναι ἐπίσης πιθανώτατον. Ὁ Herding δέχεται τὴν τέλεσιν καὶ ἱεροῦ γάμου κατὰ τὰ Hilaria.²

7) Ὅτι ἀπὸ τῶν κλάδων τοῦ δένδρου ἀνηρτᾶτο ὁμοίωμα νέου, τὸ ὁποῖον πιθανώτατα εἰκόνιζε τὸν Ἄττιν, μαρτυρεῖται ρητῶς ὑπὸ τοῦ Φιρμίκου Ματέρνου εἰς τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον.

8) Ἀνάρτησις ζῶων εἰς τὸ δένδρον τῆς πυρᾶς τοῦ Ἄττιος δὲν μαρτυρεῖται, ἀναφέρεται ὅμως ὑπὸ τοῦ Λουκιανοῦ, προκειμένου περὶ τῆς ἐπίσης ἀνατολικῆς λατρείας τῆς Συρίας θεᾶς,³ ἥτις καὶ αὕτη ἦτο πολὺ διαδεδομένη ἀνὰ τὸ ρωμαϊκὸν κράτος,⁴ συνεκρητίσθη δὲ πρὸς πολλὰς γυναικείας θεότητας, ἐν αἷς καὶ πρὸς τὴν μητέρα τῶν θεῶν Κυβέλην.⁵

Κατὰ ταῦτα ἡ ὁμοιότης τῶν στοιχείων τοῦ ἐθίμου πρὸς τὰ τῶν ἀνατολικῶν λατρειῶν εἶναι ἀπαραγνῶριστος. Ὑπολείπεται νὰ ἐξετασθῇ ἂν ὑπάρχῃ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἱστορικὴ συνάφεια ἢ ἐγεννήθησαν αὐτοτελῶς καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπ' ἀλλήλων, ὅπως ἐπίστευσεν ὁ Mannhardt. Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Mannhardt ἦτο ἴσως δύσκολος, τῶρα ὅμως μετὰ τὰς ἐργασίας τοῦ Herding, τοῦ Cumont, τοῦ Graillet καὶ πολλῶν ἄλλων ἐρευνητῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθη ἡ ἔκτασις τῆς διεισδύσεως τῶν ἀνατολικῶν λατρειῶν κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς κυρίως χρόνους μέχρι τῶν ἑσχατιῶν τῆς Δύσεως, νομίζω ὅτι ἡ ἱστορικὴ σύναψις τῶν ὁμοίων, παλαιῶν καὶ νέων, δὲν εἶναι πλέον δύσκολος.

Δὲν ὑπάρχει ἀνατολικὴ λατρεία, εἴτε μικρασιατικὴ εἴτε συριακὴ εἴτε περσικὴ εἴτε αἰγυπτιακὴ, ἡ ὁποία νὰ μὴ εἶχεν ὁπαδοὺς καὶ ἱερά, ἔγκατε-

¹ Θεοδωρήτου Κύρου, Εἰς τὰ ζητούμενα τῶν Βασιλειῶν καὶ τῶν Παραλειπομένων, 4, 47. Migne PSG, τόμ. 80, στ. 780.

² Ἐνθ' ἀν. σ. 216 κέ. Βλ. καὶ H. Graillet, ἔνθ' ἀν. σ. 132.

³ Βλ. τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον.

⁴ Βλ. Fr. Cumont, ἔνθ' ἀν. σ. 94 κέ. Ἱερὸν τῆς Συρίας θεᾶς ὑπῆρχε καὶ ἐν Ρώμῃ εἰς τὸν Ἰανίκουλον λόφον, ἀνασκαφὴν ὑπὸ τοῦ P. Gaukler. Τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν βλέπε εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ Le sanctuaire syrien du Janicule. Paris 1912.

⁵ Περβ. CIL, VII 759. Ἡ ἐπιγραφὴ εὑρέθη ἐν Βορείῳ Ἀγγλίᾳ. Βλ. Fr. Cumont, ἔνθ' ἀν. σ. 103.

σπαρμένα ἀνὰ τὰς διαφόρους πόλεις τοῦ κράτους. Ἐξ ὅλων ὁμως τούτων τῶν λατρειῶν ἡ ἐνωρίτερον ἀναγνωρισθεῖσα ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ κράτους καὶ περιληφθεῖσα εἰς τὸ ἐπίσημον ἐορτολόγιον ὑπῆρξεν ἡ φρυγικὴ θρησκεία τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν Κυβέλης καὶ τοῦ ἑραστοῦ αὐτῆς, τοῦ Ἄττιος. Ἦδη κατὰ τὸ 204 π.Χ. κατὰ τὸν Ἀννιβαϊκὸν πόλεμον κατόπιν χρησιμοῦ προσεκομίσθη ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς Ρώμην τῇ ἐπεμβάσει τοῦ βασιλέως τῆς Περγάμου Ἀττάλου ὁ μετεωρίτης λίθος, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο ὡς ἔδρα τῆς φρυγικῆς θεᾶς, δέκα τρία δὲ ἔτη βραδύτερον, τὸ 191, ἐκτίσθη καὶ ναὸς δι' αὐτὴν ἐπὶ τοῦ Παλατινοῦ λόφου. Ἡ λατρεία αὐτῆς ἔνεκα τοῦ ὀργιαστικοῦ της χαρακτῆρος ἀπῆρσεν εἰς τοὺς Ρωμαίους καὶ διὰ τοῦτο ὑφίστατο διαφόρους περιορισμούς. Ἀπὸ τῶν χρόνων ὁμως τοῦ αὐτοκράτορος Κλαυδίου αἱ ἐορταὶ τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν καὶ τοῦ Ἄττιος γίνονται ἐπισήμως δεκταὶ καὶ ἐορτάζονται μετὰ μεγάλης μεγαλοπρεπείας καὶ λαμπρότητος ἐν Ρώμῃ. Ἐκτοτε ἡ λατρεία διεδόθη ταχέως καθ' ἅπασαν τὴν Δύσιν,¹ φαίνεται δὲ ὅτι συμφῶνως πρὸς τὸ συγκρητιστικὸν πνεῦμα τῶν χρόνων τούτων ἀπερρόφησε καὶ πολλὰ στοιχεῖα ἄλλων ἀνατολικῶν λατρειῶν.² Ὅθεν δὲν πρέπει νὰ φανῇ παράδοξον ἂν εἰς τὰ σημερινὰ ἔθιμα παρουσιάζωνται καὶ ἄλλα ἀνατολικὰ στοιχεῖα, μὴ περιλαμβανόμενα εἰς τὰ γνωστὰ τῆς λατρείας τοῦ Ἄττιος, ὡς λ.χ. ἡ ἀνάρτησις ζώων, ἡ ὁποία ἰδιάζει εἰς τὴν πυρὰν τῆς Συρίας θεᾶς.

Τὴν διάδοσιν ταύτην γνωρίζομεν κυρίως ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν, τῶν ἀναφερομένων εἰς τοὺς *δενδροφόρους*, οἱ ὁποῖοι σὺν τῷ χρόνῳ ὀργανώθησαν εἰς κολλέγια, φέροντα τὸ ὄνομα τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν καὶ τοῦ Ἄττιος (*Collegium dendrophorum Matris deum magnae Idaeae et Attis*),³ κατὰ τὸ πρότυπον τῶν ρωμαϊκῶν συντεχνιῶν. Τὰ μέλη αὐτῶν συχνὰ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς χαρακτηρίζονται ὡς *ἱερεῖς* ἢ *μύσται* τῆς θεᾶς. Τὰ κολλέγια ταῦτα τῶν δενδροφόρων ἀρχικῶς εἶχον μόνον θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, βραδύτερον ὁμως προσέλαβον καὶ ἐπαγγελματικόν, ἐξηκολούθησαν δὲ ὑφιστάμενα καὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ 415, ὁπότε δι' αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος τῶν αὐτοκρατόρων Ὀνωρίου καὶ Θεοδοσίου ἐδημεύθη ἡ περιουσία αὐτῶν ὡς σωματείων ἐθνικῶν.⁴ Ἐκτοτε δὲν γίνεται λόγος περὶ αὐτῶν.

¹ Ὁ Fr. Cumont, ἐνθ' ἀν. σ. 54, σημειώνει τὴν διάδοσιν αὐτῆς εἰς τὴν Ἰσπανίαν, τὴν Βρετανίαν, τὰς Παραδουναβίους χώρας καὶ ἰδίως τὴν Γαλλίαν, ὅπου κέντρον διαδόσεως αὐτῆς ὑπῆρξε ἡ Λυὼν (Lugdunum).

² Fr. Cumont, ἐνθ' ἀν. σ. 54.

³ Περὶ αὐτῶν βλ. Fr. Cumont, *Dendrophori* ἐν RE. τ. IX στ. 216 κέ.

⁴ Codex Theodosianus XVI, 10, 2: Ea autem, quae multiplicibus constitutis ad venerabilem ecclesiam volumus pertinere, Christiana sibi merito religio vindicabit, ita ut omnis expensa illius temporis ad superstitionem pertinens, quae jure damnata est, omniaque loca, quae frediani, quae dendrophori, quae singula quaeque nomina et professiones gentiliciae te-

Ἡ δενδροφορία ἀναφέρεται ὡς λατρευτικὸν στοιχεῖον τῆς λατρείας πολλῶν θεῶν, οἷον τοῦ Διονύσου, τοῦ Ἀπόλλωνος, τῆς Ἑκάτης, τῶν Μουσῶν καὶ τῆς Δήμητρος. Κατὰ τὸν Στράβωνα ¹ «δενδροφορίαί τε καὶ χορεῖαι καὶ τελεταὶ κοιναὶ τῶν θεῶν εἰσι τούτων». Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ ὁ Στράβων εἶναι συγγραφεὺς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅποτε ὁ συγκρητισμὸς τῶν ἀνατολικῶν πρὸς τὰ ἑλληνικὰ εἶχε προχωρήσει, δὲν εἴμεθα βέβαιοι ἂν αἱ ὑπ' αὐτοῦ ἀναφερόμεναι δενδροφορίαὶ ὑφίσταντο πράγματι καὶ κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα. Ὡσαύτως δὲν εἶναι βέβαιοι ἂν τὸ ἐν Κῷ τελούμενον *δενδροκόπιον* εἶναι ἀρχαία τελετή, διότι καὶ ἡ ἀναφέρουσα αὐτὸ ἐπιγραφὴ εἶναι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.² Ὁμοιότητά τινα πρὸς τὰ ἀνατολικά, καὶ ἰδίᾳ τὰ τῆς Συρίας θεᾶς, παρουσιάζει καὶ ἡ ἐν Πάτραις πρὸς τιμὴν τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδος ἀναπτομένη πυρά, λεπτομερείας τῆς ὁποίας μᾶς δίδει ὁ Πausanias.³ Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ δὲν εἴμεθα βέβαιοι ὅτι πρόκειται περὶ ἐθίμου τῶν κλασσικῶν χρόνων, οὐ μόνον διότι ὁ αὐτόπτης τῶν τελουμένων Πausanias εἶναι καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ Στράβων, συγγραφεὺς τῶν αὐτοκρατορικῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ λατρεία τῆς Συρίας θεᾶς εἶχεν ἐγκατασταθῆ ἤδη ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ δὴ εἰς τὴν Πελοπόννησον καὶ τὴν Αἰτωλίαν,⁴ ἐκ τῆς ὁποίας κατὰ τὴν μαρτυρίαν

nuerunt epulis vel sumptibus deputata, possit hoc errore submoto compendia nostrae domus sublevare.

¹ Βιβλ. 10, σ. 467.

² M. P. Nilsson, Griechische Feste von religiöser Bedeutung. Leipzig 1906, σ. 61.

³ Παυσανίας 7, 18, 11. Ἀγοῦσι δὲ καὶ Λάφρια ἐορτὴν τῇ Ἀρτέμιδι οἱ Πατρεῖς ἀνὰ πᾶν ἔτος, ἐν ᾗ τρόπος ἐπιχώριος θυσίας ἐστὶν αὐτοῖς. Περὶ μὲν τὸν βωμὸν ἐν κύκλῳ ξύλα ἰστάσιν ἔτι χλωρὰ καὶ ἐς ἑκατὰδεκα ἕκαστον πήχεις ἐν τὸς δὲ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τὰ αὐτότατα σφισι τῶν ξύλων κεῖται. Μηχανῶνται δὲ ὑπὸ τὸν καιρὸν τῆς ἐορτῆς καὶ ἄνοδον ἐπὶ τὸν βωμὸν λειοτέραν, ἐπιφέροντες γῆν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοὺς ἀναβαθμούς. Πρῶτα μὲν δὴ πομπὴν μεγαλοπρεπεστάτην τῇ Ἀρτέμιδι πομπεύουσι καὶ ἡ ἱερωμένη παρθένος ὀχεῖται τελευταία τῆς πομπῆς ἐπὶ ἐλάφω ὑπὸ τὸ ἄρμα ἔξευγμένων· εἰς δὲ τὴν ἐπιούσαν τηνικαῦτα ἤδη δρυᾶν τὰ ἐς τὴν θυσίαν νομίζουσι, δημοσίᾳ τε ἡ πόλις καὶ οὐχ ἥσσαν ἐς τὴν ἐορτὴν οἱ ἰδιῶται φιλοτίμως ἔχουσιν. Ἐσβάλλουσι γὰρ ζῶντας ἐς τὸν βωμὸν ὄρνιθας τε τοὺς ἐδωδίμους καὶ ἱερεῖα ὁμοίως ἅπαντα, ἔτι δὲ ὅς ἀγρίους καὶ ἐλάφους τε καὶ δορκάδας, οἱ δὲ καὶ λύκων καὶ ἄρκτων σκύμνους, οἱ δὲ καὶ τὰ τέλεια τῶν θηρίων κατατιθέασιν δὲ ἐπὶ τὸν βωμὸν καὶ δένδρων καρπὸν τῶν ἡμέρων. Τὸ δὲ ἀπὸ τούτου πῦρ ἐνίσσιν ἐς τὰ ξύλα. Ἐνταῦθα πού καὶ ἄρκτον καὶ ἄλλοι ἐθεασσόμεν τῶν ζώων, τὰ μὲν ὑπὸ τὴν πρῶτην ὁρμὴν τοῦ πυρὸς βιαζόμενα ἐς τὸ ἐκτός, τὰ δὲ καὶ ἐκφεύγοντα ὑπὸ ἰσχύος ταῦτα οἱ ἐμβαλόντες ἐπανάγουσιν αὐθις ἐς τὴν πυράν. Τρωθῆναι δὲ οὐδένα ὑπὸ τῶν θηρίων μνημονεύουσιν.

⁴ Βλ. M. N. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion. Zweiter Band. Die hellenistische und römische Zeit. München 1940, σ. 116, 122, 613.—Τὴν δημοτικότητα τῆς Συρίας θεᾶς ἐν Ἑλλάδι δεικνύει καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (περὶ δεισιδαιμονίας 10) ἀναφερομένη δεισιδαιμονία, καθ' ἣν «τὴν Συρίαν θεὸν οἱ

τοῦ Πανσανίου μετεφέρθη τὸ ἄγαλμα τῆς Λαφρίας εἰς τὰς Πάτρας ἀδείξ τοῦ Αὐγούστου,¹ καὶ μετ' αὐτοῦ πιθανώτατα καὶ ἡ λατρεία. Πλὴν τούτου ἡ Ἀρτεμις ἔχει πολλὴν σχέσιν πρὸς τὰς γυναικείας θεότητας τῆς Ἀνατολῆς, πρὸς τὰς ὁποίας πολλαχῶς συνεκρητίσθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ.² Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα (δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ λύσωμεν τὰ πολὺπλοκα προβλήματα τῆς ἀρχαίας θρησκείας), κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀμέσως συνέχεται ὁ μεσαιωνικὸς καὶ ὁ νεώτερος κόσμος, ἡ δενδροφορία ἀπετέλει κύριον στοιχεῖον τῆς σφόδρα διαδεδομένης λατρείας τοῦ Ἄττιος, δι' ἣν ἐπεφυλάσσετο εἰς τὸ ἑορτολόγιον ἰδίᾳ ἡμέρα (*arbor intrat*).

Λεπτομερεῖας περὶ τοῦ τρόπου τῆς κοπῆς τοῦ δένδρου, τῆς μεταφορᾶς καὶ τῆς ἰδρύσεως αὐτοῦ δὲν γνωρίζομεν. Μόνον ἐν ἀνάγλυφον περιεσώθη, τὸ ὁποῖον ἡρμηνεύθη ὡς εἰκονίζον τὴν δενδροφορίαν. Ἐν αὐτῷ ἀπεικονίζονται ἄνδρες, ἔλκοντες διὰ σχοινίων κορμὸν δένδρου.³ Τὴν ἰδρυσιν τοῦ νέου δένδρου ἠκολούθει πιθανώτατα ἡ καῦσις τοῦ παλαιοῦ, ἥτις ἀσφαλῶς ἀπετέλει τὸ θεαματικώτερον μέρος τῆς ὅλης τελετῆς. Ἰδέαν τινὰ τῆς τελετῆς ταύτης, πλὴν τῆς ἀνωτέρω περιγραφῆς τοῦ Τσούρκα, νομίζω ὅτι δύναται νὰ μᾶς δώσῃ μία ἄλλη περιγραφή τῆς μαθητρίας μου Εὐαγγελίας Καληωράκη, ἀφορῶσα εἰς τὴν πυρὰν τοῦ Πάσχα, ἥτις ἀνάπτεται ἐν Κρῆτῃ διὰ νὰ καῖ ὁ Ἰούδας. Ἡ περιγραφή εἶναι πολὺ διδακτικὴ ὅχι μόνον διὰ τὰς παρεχομένας πληροφορίας, ἀλλὰ καὶ διότι μᾶς δίδει ἀκριβῶς νὰ ἐννοήσωμεν ποίαν σημασίαν ἔχει διὰ τὸν λαὸν τὸ θέαμα τῆς πυρᾶς, τὸ ὁποῖον ἀπορροφᾷ ἐξ ὁλοκλήρου τὴν προσοχὴν του, ἐξηγεῖ δέ, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐλέχθη, διατί ἐκ τῆς ὅλης τοῦ Ἄττιος λατρείας μόνον ἡ τελετὴ τῆς πυρᾶς διεσώθη καὶ αἶρει τὴν γνώμην τοῦ Mannhardt, ὅτι ἐκ τῶν ὀργανωμένων λατρειῶν οὐδὲν δύναται νὰ ριζωθῇ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ. Διὰ τοὺς λόγους τούτους παραθέτω τὴν περιγραφὴν ὁλόκληρον.

δεισιδαίμονες νομίζουσιν, ἂν μαινίδας τις ἢ ἀφύας φάγη, τὰ ἀντικνήμια διεσθίειν, ἔλκεσι τὸ σῶμα πμπλάναι, συντήκειν τὸ ἥπαρ».

¹ Πανσανίης, 7, 18, 8. Πατρεῦσι δὲ ἐν ἄκρῳ τῇ πόλει Λαφρίας ἱερόν ἐστιν Ἀρτέμιδος· ξενικὸν μὲν τῇ θεῷ τὸ ὄνομα, ἐσηγμένον δὲ ἐτέρωθεν καὶ τὸ ἄγαλμα. Καλυδῶνος γὰρ καὶ Αἰτωλίας τῆς ἄλλης ὑπὸ Αὐγούστου βασιλέως ἐρημωθείσης διὰ τὸ ἐς τὴν Νικόπολιν τὴν ὑπὲρ τοῦ Ἀκτίου συνοικίζεσθαι καὶ τὸ Αἰτωλικόν, οὕτω τὸ ἄγαλμα τῆς Λαφρίας οἱ Πατρεῖς ἔσχον. Ὡσαύτως δὲ καὶ ὅσα ἄλλα ἀγάλματα ἐκ τῆς Αἰτωλίας καὶ παρὰ Ἀκαρνάνων, τὰ μὲν πολλὰ εἰς τὴν Νικόπολιν κομισθῆναι, Πατρεῦσι δὲ ὁ Αὐγουστος ἄλλα τε τῶν ἐκ Καλυδῶνος λαφύρων καὶ δὴ καὶ τῆς Λαφρίας ἔδωκε τὸ ἄγαλμα, ὃ δὴ καὶ ἐς ἐμὲ ἔτι ἐν τῇ ἀκροπόλει τῇ Πατρέων εἶχε τιμάς.

² Περβλ. πχ. Ἀρτεμις Ἀναίτις ἐν ἐπιγραφῇ. W. Dittenberg, *Orientis graeci inscriptiones selectae*. Lipsiae 1905, ἀρ. 470, 5, 19.

³ Βλ. Darenberg - Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* ἐν λ. dendrophoria σ. 102.

Ἡ Φουνάρα τῆς Λαμπρῆς στὴ Βουλισμένη.¹

Κανένα ἀπὸ τὰ τόσα ἔθιμα τῆς Πασχαλιᾶς δὲν διατηρεῖται στὴν ἀνάμνηση τοῦ Κρητικοῦ τόσο ζωντανό, ὅσο ἡ «Φουνάρα τῆς Λαμπρῆς». Ἦταν τὸ ἔθιμο, ποὺ συνέπαιρνε τὸ μυαλὸ τῶν παιδιῶν, μὰ καὶ τῶν μεγάλων. Μπορεῖ τὸ κάθε παιδί ν' ἀνεχόταν τὴν στέρηση τοῦ κόκκινου αὐγοῦ, μπορεῖ νὰ μὴ στεναχωριόταν, ἂν τοῦ λειπε ἡ ἄσπρη λαμπάδα καὶ τὸ φώσφορο κι ὅλα τ' ἄλλα παιχνίδια, ὅμως δὲν μπορούσε νὰ νοιώσῃ τὸ Πάσχα χωρὶς τὴν καθιερωμένη «Φουνάρα».

Τὸ πρωτὶ τοῦ Μ. Σαββάτου ἡ χαμπάνα τῆς ἐκκλησιᾶς σημαίνει. Σὲ λίγα λεπτά ἡ αὐλὴ τῆς εἶναι γεμάτη ἀπὸ τὰ παιδάκια τοῦ χωριοῦ. Ἐδῶ γίνεται ἡ ἐπίδειξη καὶ τῶν αὐτοσχέδιων πυροτεχνημάτων, ποὺ τὰ ἐτοιμάζει κιόλας καθένας ἀπὸ τὴν πρώτη βδομάδα τῆς Σαρακοστῆς. Ἄλλοι ἐπιδεικνύουν θριαμβευτικὰ ὅ,τι μὲ ὑπομονὴ καὶ τέχνη σκάρωσαν μ' ἓνα κομμάτι ξύλο δάφνης καὶ μ' ἓνα κάλυκα «Γκρᾶ», ἄλλοι κάνουν ἐπιδεικτικὴ καταμέτρηση στοὺς «μπαφίλους», ποὺ κατάφεραν νὰ τοὺς γεμίσουν μὲ μαρουῖτι. Πιὸ πέρα ἓνας μικρὸς ἐξηγεῖ μὲ σοβαρότητα ἓνα καινούργιο τύπο «τρακατρούκας» ἢ μὰ σκόνῃ ἀπὸ μαρουῖτι, καρβουνόσκονη καὶ θειάφι.

Ἐπὶ τέλους τὸ σύνθημα δίδεται. Οἱ πιὸ μικροὶ ξεκινοῦν συντεταγμένοι. Ὁ σκοπὸς τοὺς εἶναι νὰ κουβαλήσουν ὅσο τὸ δυνατό περισσότερους ξηρούς βάτους. Οἱ φράχτες τῶν χωραφιῶν εἶναι ὁ κυριώτερος στόχος τοὺς. Οἱ ἐπιδρομεῖς δὲν σέβονται οὔτε τ' ἀμπέλια οὔτε τὰ περιβόλια, ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχουν βάτοι. Τοὺς κουβαλοῦν στὴν αὐλὴ τῆς ἐκκλησίας. Κάθε δμάδα τῶν παιδιῶν κάνει καὶ ξεχωριστὸ σωρό, γιὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν ἱκανότητά της. Κ' ἔτσι ἡ αὐλὴ γεμίζει ἀπὸ ἀγκαθωτοὺς βάτους.

Οἱ πιὸ μεγάλοι μὲ τσεκούρια, πριόνια καὶ σκοινιά ξεκινοῦν γιὰ τὸ κατέβασμα τῆς δάφνης. Ἀπὸ πολὺ νωρίτερα ἔχει ἐπισημανθῇ τὸ χωράφι, ποὺ θὰ προσφέρῃ τὸ φτερινὸ θῦμα τῆς πασχαλιάτικης φουνάρας. Ἡ δάφνη πρέπει νὰ ᾖ ψηλή, φουντωτὴ καὶ γεμάτη. Ἄν δὲν βρεθῇ τέτοια κατ'ἀλληλῇ, πρέπει νὰ ἐνωθοῦν δύο. Ἡ ἄδεια ἀπὸ τὸν ἰδιοχτήτη θεωρεῖται σὰν περιττὴ εὐγένεια. Πολλὲς φορὲς βοηθαίει ὁ ἴδιος στὸ κόψιμο.

Ἐνας μικρὸς θὰ σκαρφαλώσῃ στὴ κορφή, γιὰ νὰ δέσῃ τὸ σκοινί. Οἱ ἄλλοι ἐν τῷ μεταξὺ μὲ τὸ τσεκούρι καὶ τὸ πριόνι τριγυρνίζουν² τὸ δένδρο ἀπὸ τὴ ρίζα, κáνοντας μιὰ βαθειὰ ἐγκοπὴ ὀλόγυρα. Τραβᾶνε κατόπι τὸ σκοινὶ ρυθμικὰ καὶ μετὰ ἀπὸ μερικὲς ταλαντεύσεις τὸ δένδρο γέρνει γιὰ νὰ πέσῃ. Τὰ σκοινιά δένονται τότε γερά στὸν κορμὸ καὶ τὸ δένδρο σέρνεται πρὸς τὸν κοντινότερο δρόμο, ξερριζώνοντας καὶ σκουπίζοντας ὅ,τι βρεθῇ

¹ Ἡ Βουλισμένη εἶναι χωριὸ τοῦ νομοῦ Λασηθίου, κοντὰ στὴ Νεάπολι, ὅπου δὲν γίνεται πιά ἡ φωτιά. Στὴν περιγραφὴ τοῦ ἔθιμου μὲ βοήθησε ὁ κ. Μανόλης Πιτυκάκης, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ λαογραφικὰ τῆς Κρήτης.

² Πριονίζουν.

μπροστά του. Σὲ λίγο φθάνει στὴν ἐκκλησία. Ὁ ἕνας λάκκος, ὁ ἴδιος ὁ περυσινός, εἶναι ἕτοιμος, γιὰ νὰ «φυτευθῇ» ἡ δάφνη. Οἱ βάτοι τοποθετοῦνται καὶ πιέζονται μὲ χονδρὰ ξύλα γύρω ἀπὸ τὴ βάση καὶ ὥς τὸ ὕψος τῶν πρώτων κλώνων. Τὸ πρῶτο στάδιο τῆς τελετῆς ἔχει τελειώσει.

Οἱ καμπάνες χτυπᾶνε τώρα προσκალῶντας τοὺς πιστοὺς στὴν πρώτη Ἀνάσταση. Ὁ «κανδηλανάφτης» μὲ τὸ «σημαντήρι» στὸ χέρι κάνει τὴ βόλτα τοῦ χωριοῦ χτυπῶντας το ρυθμικά. Μπροστὰ σὲ κάθε πόρτα τὸ σημαντήρι θὰ σταματήσει καὶ ὁ κανδηλανάφτης θὰ τὴν χτυπήσει δυὸ φορές μὲ τὸ σφυρὶ φωνάζοντας τὸ ὄνομα τοῦ νοικοκύρη καὶ μὲ τὴν προτροπὴ «βάστα», δηλ. σηκώσου νὰ ἑτοιμαστῇς. Σὲ λίγο γύρω ἀπὸ τὴ Φουνάρα ἔχουν μαζευτῇ τὰ παιδάκια καὶ πὶδὲ καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς «μεγάλους», τοὺς ὁποίους ἴσως μονάχα ἡ ἡλικία νὰ ἐμποδίζει νὰ λάβουν μέρος στὴν παιδικὴ αὐτὴ χαρὰ.

Οἱ παπᾶδες μέσα στὴν ἐκκλησία μὲ τοὺς ψάλτες ψέλνουν τὸν ὄρθρο, μὰ κανέναν ἀπὸ τοὺς ἀπέξω δὲν παρακολουθεῖ τὴν ἀκολουθία. Ὅλοι εἶναι προσηλωμένοι στὴ Φουνάρα καὶ μονάχα ἀφρονιάζονται ν' ἀκούσουν τὸ «Δεῦτε λάβετε φῶς». Οἱ λαμπάδες ἀνάβουν τότε ὅλες καὶ ἡ Φουνάρα πολιορκεῖται ἀπὸ μιὰ μυρμηγκιὰ παιδιὰ μὲ τὶς λαμπάδες προτεταμένες σιμὰ σιμὰ στοὺς ξεροὺς βάλτους.

Μὲ τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη» πενήντα ἐξήντα λαμπάδες χώνουν τὴ φλόγα τους μέσα στὸ πλούσιο προσάναμμα, ἐνῶ τὰ κουμπούρια ἀφήνουν ὁμοβροντίες σημαδεύοντας συμβολικὰ τὸν ἀχέρينو «Ἰούδα», ποὺ εἶναι κρεμασμένος στὴν κορυφὴ τῆς δάφνης. Οἱ «μπαφίλοι» ἐκτοξεύονται σὰν χειροβομβίδες καὶ σκᾶνε μὲ πάταγο στὸν ἀέρα, οἱ ρουκέτες αὐλακώνουν τὸν οὐρανὸ σὰ βροχή, τὰ φώσφορα ἀνάβουν καὶ οἱ τρακατροῦκες χοροπηδᾶνε ἀνάμεσα στὰ πόδια μικρῶν καὶ μεγάλων ξαφνιαζοντας ἐκείνους, ποὺ εἶναι προσηλωμένοι στὸ θέαμα τῆς Φουνάρας. Οἱ βάτοι ἀφήνουν μακρεῖς πύρινες γλῶσσες, ποὺ γλύφουν τὸν ὄγκο τῆς δάφνης. Σὲ λίγο ἀνάβει καὶ ἐκείνη σὰν ἓνα τεράστιο πυροτέχνημα. Τὰ χλωρὰ τῆς φύλλα, ὅπως εἶναι δροσερά, φουσκώνουν καὶ καίγονται τριζοβολῶντας. Ὁ ἀέρας τὰ σηκώνει θεόψηλα καὶ τὸ πρωτότυπο πυροτέχνημα βρίσκεται σ' ὅλη του τὴ μεγαλοπρέπεια.

Τὰ πυρομαχικὰ ἐξαντλοῦνται κάποτε καὶ τὰ παιδιὰ μὲ σηκωμένα ψηλὰ τὰ μάτια παρακολουθοῦν τὴν ἐξέλιξη τῆς Φουνάρας. Καὶ τότε μονάχα θυμοῦνται νὰ τσουγκρίσουν μεταξὺ τους τὸ πασχαλινὸ κόκκινο αὐγὸ, ποὺ τὶς περισσότερες φορές ἀνασύρεται τσαλακωμένο ἀπὸ τὴν τσέπη.

* *

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀνωτέρω περιγραφομένη δενδροφορία δὲν ἀνήκει εἰς τὴν πυρὰν τῶν Ἀπόκριων, περὶ τῆς ὑπάρξεως τῆς ὁποίας ἐν Κρῆτῃ οὐδεμίαν ἔχω πληροφορίαν, ἀλλ' εἰς τὴν πυρὰν τοῦ Πάσχα, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ εἰς διαφόρους τόπους τῆς Ἑλλάδος, Μάδυτον Θράκης, Αἰτωλίαν, Ἀγροφα,

Μεγαλᾶ Μεσσηνίας, Λέσβον, Σάμον, Κρήτην, Κύπρον καὶ εἶπου ἄλλαχού.¹ Πάντως παρέχει ζωηρὰν εἰκόνα τῆς τελετῆς. Ἡ συσχέτισίς της πρὸς τὴν πυρὰν τῶν Ἀπόκρεω δὲν εἶναι ἀδικαιολόγητος. Ἐχῶ τὴν γνώμην, ὅτι αἱ δύο πυραὶ δὲν εἶναι ἄσχετοι πρὸς ἀλλήλας. Ἀμφότεραι ἔχουν τὴν αὐτὴν πηγὴν, δηλ. τὴν πυρὰν τῆς ἑαρινῆς λατρείας τοῦ Ἄττιος. Διὰ ποῖον τῶρα λόγον ἡ πυρὰ εὐρίσκεται τοποθετημένη ἄλλου μὲν εἰς τὸ Πάσχα, ἄλλου δὲ εἰς τὴν Ἀπόκρεω, δὲν εἶναι προφανὲς καὶ ἔχει ἀνάγκην εὐρυτέρας ἐξετάσεως, ἢ ὅποια δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ σημειώματος τούτου.

Ὑπολείπεται νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς ἕν ἀκόμη ἐρώτημα. Ἡ παρουσία τῆς λατρείας τοῦ Ἄττιος εἰς τὴν Δύσιν εἶναι βεβαιωμένη ἐκ πολυαριθμῶν ἐπιγραφῶν. Αὐτονόητον εἶναι ὅτι ἡ αὐτὴ λατρεία θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχῃ καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις περὶ τούτου; Νομίζω ὅτι ὑπάρχουν. Ἐπιγραφαί, βεβαιοῦσαι τὴν παρουσίαν τῆς λατρείας τῆς Μητρὸς τῶν θεῶν ἐν Μακεδονίᾳ εἶναι γνωσταί, εὐρέθησαν δ' ἐν Ἀμφιπόλει καὶ ἄλλαχού ἀγαλματίδια τοῦ Ἄττιος ἐντὸς τάφων.² Θίασοι ἐπίσης πρινοφόρων καὶ δρυοφόρων ἀναφέρονται ἐν ἐπιγραφῇ, εὐρεθείη πρὸ καιροῦ εἰς τὸ δάπεδον τῆς Ἀχειροποιήτου, τοὺς ὁποίους ἤδη ὁ P. Perdrizet ἐσχέτισε πρὸς τοὺς δεινδροφόρους τοῦ Ἄττιος.³

Ἀλλὰ καὶ οἱ δεινδροφόροι δὲν εἶναι ἄγνωστοι. Πλὴν τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ εὐρεθείσης ἐπιγραφῆς, ἣτις, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, σχετίζει τοὺς δεινδροφόρους πρὸς τοὺς πυρᾶιθους, εὐρέθη καὶ ἐπιτυμβία τις ἐπιγραφῇ ἐν Φιλίπποις, ἐν ᾗ ἀναγράφεται Marcus τις Velleius dendrophorus augustalis.⁴ Τοῦτο δεικνύει ὅτι τὰ κολλέγια τῶν δεινδροφόρων δὲν ἔλειπον καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν, ἄρα καὶ ἡ λατρεία τοῦ Ἄττιος μὲ τὴν πυρὰν της. Ἀξίον σημειώσεως εἶναι ὅτι εἰς τὸ Βογατσικὸν τὸ τοποθετούμενον εἰς τὸ κέντρον τῆς πυρᾶς δένδρον δὲν εἶναι πεύκη, ἀλλὰ δρυς, πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον ὑπενθυμίζει τοὺς δρυοφόρους τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἀντικατάστασις τῆς πεύκης διὰ τῆς δρυὸς δὲν εἶναι παράδοξος, διότι ἐν Μακεδονίᾳ ἡ δρυς εἶναι πολὺ συνηθεστέρα τῆς πεύκης.

Κ. ΤΣΟΥΡΚΑΣ—ΣΤ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

¹ Δυστυχῶς, μὴ γενομένης συστηματικῆς ἐρεῦνης, αἱ πληροφορίες εἶναι σποραδικαὶ καὶ ἄνευ σημασίας ἀπὸ ἀπόψεως γεωγραφικῆς. Πάντως ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν εἰδήσεων αἱ δύο πυραὶ δὲν φαίνεται νὰ τελῶνται ἀμφότεραι εἰς τὸν αὐτὸν τόπον.

² Πρβλ. Fr. Cumont, ἔνθ' ἀν. σ. 55.

³ P. Perdrizet, Cultes et mythes de Pangée (=Annales de l'Est, 24e année fasc. 1). Paris - Nancy 1910, σ. 87.

⁴ Τὴν ἐπιγραφὴν ἐδημοσίευσεν ὁ P. Lemerle, Inscriptions latines et grecques de Philippes ἐν Bulletin de correspondance hellénique, τόμ. 58 (1934), σ. 466 ἀρ. 7.